

ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС

ЖІНОК ТАМ НА ТЮТЮН
МІНЯЛИ, АБО ПЕРШИЙ
ПОДВИГ БОГДАНА

Історія України в романах

Валентин Чемерис

**Жінок там на тютюн міняли,
або Перший подвиг Богдана**

«Фолио»

2017

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)6

Чемерис В. Л.

Жінок там на тютюн міняли, або Перший подвиг Богдана /
В. Л. Чемерис — «Фолио», 2017 — (Історія України в романах)

ISBN 978-966-03-7886-5

«Жінок там на тютюн міняли, або Перший подвиг Богдана» – роман-есеї, що складається з кількох повістей, але з однією героїнею – Запорізькою Січчю. Хоч вона й мала кілька місць розташування в різні роки, змінюючи їх за потреби, починаючи з Хортиці – Томаківська, Базавлуцька, Чортомлицька, Підпільненська, або Нова, але це все одно була Січ – з її видатними людьми, хоча б із такими, як Богдан Хмельницький, Петро Калнишевський, Іван Сірко, Антін Головатий. А ще ж козаки-січовики, кожен з яких був вартий булав отамана... Про їхні карколомні пригоди та про незвичайну, незбагненну любов батька Хмеля до Олени, яка так трагічно завершила своє життя, й розповідається в романі Валентина Чемериса.

УДК 821.161.2

ББК 84(4Укр)6

ISBN 978-966-03-7886-5

© Чемерис В. Л., 2017

© Фолио, 2017

Содержание

Олена Прекрасна з Чигирина	6
Пролог	6
Частина перша	8
Перший подвиг Богдана Хмельницького	12
Частина друга	30
Князь Вишневецький, або як на Хортиці виникла не знана до того Січ	32
Частина третя	46
Частина четверта	66
Кінець ознайомительного фрагмента.	73

Валентин Чемерис

Жінок там на тютюн міняли або Перший подвиг Богдана

Роман-есей

Текст подано в авторській редакції

*У мою хатину
Прийшли (сотники,
отамани й гетьмани),
сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали...*

Т. Г. Шевченко

І про той фантастичний обмін, коли міняли жінок буцімто «на тютюн та люльку», теж буде мова в романі. Адже «Жінок там на тютюн міняли» – роман-есей, що складається з кількох повістей, але з однією героїнею – Запорізькою Січчю. Твір може бути названий і якимось інакше. Хоча б: «Олена Прекрасна з Чигирина», «Дівчина під білим покривалом», зрештою – «Чортотлик»...

І всі назви підійшли б, адже він, попри те, що складається з кількох повістей, твір, як уже мовилося, про одну героїню – Запорізьку Січ.

Хоч вона й мала кілька місць розташування в різні роки, змінюючи їх мірою потреби, починаючи з Хортиці – Томаківська, Базавлуцька, Чортотлицька, Підпільненська, або Нова, але це все одно була Січ – з її видатними людьми, хоча б із такими, як Богдан Хмельницький, Петро Калнишевський, Іван Сірко, Антін Головатий. А ще ж козаки-січовики, кожний з яких був вартий булав отамана.

І незвичайна, незбагненна любов батька Хмеля до Олени, вона ж Прекрасна, яка так трагічно завершила своє занадто бурхливе життя.

І – пригоди.

І навіть пригодоньки, на кшталт тих, що приносять успіх у любові.

Олена Прекрасна з Чигирина

Пролог Загляньмо до Гомера

«Навесні 1644 р. в околицях Чигирина невідомо звідки з'явилась молода і вельми вродлива жінка, якій волею долі випало посісти визначне місце в історії як України, так і Польщі. Власне саме польські історики вперше назвали її «кресовою», або «степовою», «Геленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже, відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії, головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII століття вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Даниеля Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаям і сином троянського царя Парисом, головними винуватцями Троянської війни.

Так хто ж вона, ця степова красуня, котрій історики-романтики приписували таку виняткову роль в історії Центрально-Східної Європи, і як надалі склалася її доля?»

«Усі гетьмани України», Фоліо, 2008

Якщо вже тут згадали «античну героїню епосу Гомера» (мається на увазі епічна поема легендарного грека «Іліада», в якій розповідається про причини виникнення Троянської війни), то вочевидь варто сказати і про неї, Прекрасну Олену (Єлену), спартанську царицю, яка була, як свідчать давні греки, найкрасивішою смертною жінкою ойкумени. Стати чоловіком такої красуні мріяли царі та прості, але знатні люди, герої тих буремних днів. Зрештою, батько Олени віддав її заміж за юного повелителя Спарти, багатого юнака Менелая, який був безтямно закоханий у спокусливо-чарівну Олену. Але – вічний трикутник кохання – Олена закохалась у троянського царевича Париса.

І почалося... Менелай був так закоханий в Олену, що не відходив од неї й на крок і, сам того не підозрюючи, своєю постійною присутністю швидко набрид красуні. В Олені була лише зовнішність захопливо-запаморочлива, а от характер у неї був – даруйте, – препоганий. Як то й водиться у вередливих красунь, яким усе дозволено. Олена часто чинила наперекір чоловікові, затіювала різні інтрижки і приховувала, що не відчуває до чоловіка ніяких почуттів. Менелай героїчно терпів витівки коханої жони і засипав її коштовними дарунками, що їх дуже любила Олена. Після таких дарунків вона трохи пом'якшувала свій гнів і свою немілість до чоловіка, але її доброти вистачало на день. А затим вона вже знову вередувала і кричала на нелюбого чоловіка. Її життя змінилося лише після того, як вона зустріла своє справжнє захоплення – коханцем красуні став троянський царевич Парис. А вже він, у свою чергу, закохався у Прекрасну Олену просто-таки до безтямі.

Чим би все це скінчилося – Олена ж була заміжною, та ще й чоловік її був усемогутнім царем, – як тут лучилося ось що. Цар Менелай негадано відплив на острів Крит – буцімто здійснювати щорічне жертвоприношення. А юний царевич Парис залишився у Спарті й почав таємно зустрічатися з Оленою, зізнався їй у пристрасному коханні та відкрив свій план її викрадення.

Гм... На радість Париса-юнца, спартанська цариця й сама вже давно мріяла покинути рідний край, аби десь почати нове життя. Вона впустила троянського принца до себе в покої, провела з ним кілька пристрасних ночей, а потім, зібравши коштовності, сіла на корабель і разом із коханцем відпливла на його батьківщину.

Та ось – швидко чи ні – у Спарту повернувся Менелай. І йому відразу ж донесли неймовірну вістку: Олену викрадено Парисом! Цар ледь не збожеволів од гніву і велів своїм підданам негайно знайти жону-царицю, а винуватця її викрадення жорстоко покарати!

Посли вирушили до троянського царевича і поставили перед ним вимогу: негайно повернути викрадену жону Менелая.

– А я її кохаю, – відповів Парис і навідріз відмовився повертати викрадену.

– Що я взяв, те – моє, – сказав наостанку посланцям Менелая.

І тоді розгніваний (а хто на його місці не впав би у гнів) Менелай почав збирати військо, щоб іти війною на Трою. І привселюдно поклявся убити суперника, а заодно і власну жону-зрадницю.

Так почалася знаменита Троянська війна, в якій на боці Менелая брали участь багато грецьких міст-держав (її й відобразив Гомер у своїй поемі «Іліада»).

Війна тривала довго і в ній всього траплялося – то перемагав Менелай, то гору брав Парис. Врешті-решт коханець спартанської цариці та її викрадач отримав своє, як кажуть, по заслугі: він загинув від поранення отруйною стрілою, що послав у нього грек Філоктет.

Війна тривала ще десять років. Зрештою греки, їх називали ще данайцями, бодай і хитрістю, але захопили Трою та затіяли в ній «жахливу різанину».

А що ж Менелай? Він довго шукав Олену, щоб забити її, за давнім грецьким звичаєм, камінням. Але тільки-но цар Спарти побачив свою прекрасну жону, що стояла посеред спаленої Трої, як кинувся до її ніг і...

І пробачив усі образи, що їх вона завдала йому. Олена, як кажуть, згнітивши серце – а що їй залишалося робити, як коханця вже не було в цьому світі, – повернулася до Спарти і жила з чоловіком аж до самої його смерті.

Ось тоді Олена полегшено зітхнула, що нарешті позбулася нелюбого мужа, але... Що її чекатиме по смерті Менелая, вона навіть і не підозрювала. Річ у тім, що два сини померлого царя (від іншої жінки) влаштували проти ненависної мачухи Олени змову, і цариця, рятуючись, змушена була тікати зі Спарти аж на острів Родос. І потрапила з калюжі в болото. Тамтешня цариця, аби відомстити за вбитого під Троєю її чоловіка (не забуваймо, причиною Троянської війни була вона, Олена Прекрасна), веліла своїм служницям уночі задушити сонну Олену.

Що й було зроблено. Так закінчила свої дні в цьому світі найпрекрасніша із жінок, яка своїми витівками (хоча то було в неї нещасне кохання) підтвердила відому істину: хто вітрові служить, тому димом платять...

Частина перша

Королівська шабля з коштовним руків'ям, що стала козацькою

«Виступаючи на історичну арену України, Хмельницький найперше знайшов притулок і допомогу в Запорізькій Січі, у низових козаків. Позбавлений маєтку, дружини, неповнолітнього сина, осміяний на сеймі, кинутий до в'язниці й засуджений до страти, Хмельницький з сином Тимофієм на початку грудня 1647 р. втік із в'язниці в Запоріжжя...

Микитинська Січ освячена перебуванням тут знаменитого гетьмана козаків Богдана Хмельницького. Це було на самому початку його діяльності...»

Д. І. Яворницький. «Історія запорізьких козаків»

«Якийсь Микита, заповзятливий малорос, спокусившись розповідями своїх побратимів, котрі бували в походах проти кримських татар, наслухавшись про привілля Дніпра, багатого рибою і різними звірями, від оленя до дикого коня й полохливого зайця, що плодилися на його численних островах, а може, й сам брав участь у походах проти бусурманів, з якими Україна здавна вела війни, – цей Микита оселився на мисі біля Дніпра, що й дістав назву від його імені – Микитин ріг. Передмістя Нікополя, тепер має назву Микитине».

Микитинська Січ була четвертою – після Хортицької, Базавлуцької й Томаківської Січей Війська Запорізького низового.

Розташовувалася вона на Микитиному розі, або мисі біля правого берега Дніпра. Як зазначає історик козацтва Д. І. Яворницький, «за півтораста сажнів нижче Орлового острова напроти нинішнього містечка Нікополя... Роком заснування Микитинської Січі слід вважати 1638 рік...»

І далі Дмитро Яворницький зазначає, що вона освячена перебуванням у ній знаменитого гетьмана українських козаків Богдана Хмельницького.

І чигиринський сотник назавжди поєднав свою долю із Запорізькою Січчю. А козацька доля, за відомою піснею, як...

Як у полі рута,
Січена дощами, хрещена громами
Ще й вітрами гнута.
Козаку не треба
Срібла ані злата,
Лиш Вкраїна рідна не була б катами
На хресті розп'ята.
Погуляймо, браття,
Наберімось сили,
Поки до походу, поки до схід сонця
Сурми не сурмили.
Наливайте, браття,
Кришталеві чаші,
Щоб шаблі не брали, щоб кулі минали
Голівоньки наші.

Кошовий отаман Микитинської Січі Федір Лютай, колишній сотник реєстрового козацтва, потім полковник, ще потім кошовий отаман – теж був крутим до ворогів. (А яким ще до них бути, до недругів? Не братом же рідним.) Чи, як козаки казали: лютий.

– Лютай, лютай до воріженьків! – часто в січі, вправно орудуючи кривою шаблею, вигукував Федір.

Лютай, себто лютий. Будь до них непримиренним і жорстоким.

І оте химерне «лютай» як прилипло до козака – тоді ще козака – Федора, то й стало навіть його прізвисьмом – Лютай.

Так ось, кошовий отаман Микитинської Січі Федір Лютай (яке його справжнє прізвисьмо було, ніхто вже й не пам'ятав) не міг тоді повірити тому, що він почув на власні вуха, як і тому, що він побачив – теж на власні очі: чигиринський сотник українського реєстрового козацтва на службі в польського короля (ба, ба, він був навіть призначений все тим же королем на посаду генерального писаря – зело вумний і письменний вдавсь – все того ж реєстрового козацтва) Богдан Хмельницький у грудні 1647 р. негадано примчав із сином Тимофієм та десятком-півтора набраних по дорозі козаків-гультяїв і зразу, не передихнувши, почав закликати козаків-січовиків (пан кошовий з подиву навіть рота роззявив) виступити проти короля і взагалі проти поляків. Вони, звісно, заслуговують на те, подумав і погодився з сотником Федір Лютай, але ж...

Але ж це той сотник, який з рук короля за вірність йому і короні отримав замашну шаблюку з вельми коштовним – цілий скарб! – руків'ям. Зрештою, все ще дивувався пан кошовий, це той сотник (Богдана Хмельницького він раніше знав, в один час вони навіть сотникували, тільки в різних полках: Богдан Хмельницький у Чигиринському, а він, Федір Лютай, у Переяславському), тих козаків, які вряди-годи виступали разом із поляками проти них, запоріжців. А разом із ними проти запоріжців виступав і сотник Богдан Хмельницький. І виступав не раз. Руку завжди тягнув за поляками, щодо українського козацтва, то підтримував лише старшину, на козаків же не звертав тоді уваги – навіть придушував їхні виступи, як козаки бували чимось невдоволені. До всього ж, він друг-приятель самого короля. Здавна зблизився з королевичем Владиславом, майбутнім королем Владиславом IV. А по-справжньому вони здружилися – Богдан і Владислав – під час Смоленської війни 1632–1634 рр. Добре вони тоді порубали московитів, завдали їм жару! Та якось в одній із битв московити ледь не полонили королевича Владислава – оточивши його, ось-ось могли схопити в полон майбутнього короля Речі Посполитої. І тоді на поміч йому примчав сотник Богдан Хмельницький, карою небесною звалився він на московитів, які вже святкували свою перемогу – одних посік мечем, інших розігнав... Схопив королевича до себе на коня, і вдвох вони на однім гнідку вилетіли з гущі бою.

Врешті-решт тоді перемогли поляки. Після кривавого бою – поле було всіяно трупами – Владислав-королевич, ба-ба, вже тоді майже король Владислав IV, перед усім вищим офіцерством вручив своєму рятівникові коштовну шаблю із ще коштовнішим руків'ям. Тож і не дивно, що саме він, сотник Богдан Хмельницький, був у складі козацької делегації на елекційному сеймі, де Владислава обирали королем вже офіційно. І там, на сеймі, Богдан Хмельницький виголосив од імені українського козацтва палке слово на підтримку короля Владислава IV.

І ось...

Цей друг-приятель і рятівник короля сотник Богдан Хмельницький (на поясі в нього й досі висить коштовна королівська шабля) примчав на Січ. Щоб – ні більше ні менше – підняти січовиків проти поляків, яким до того вірно служив, і заодно й проти свого друга-короля, якому теж вірно служив.

Що за дивні метаморфози-перетворення?!

Незбагненно! Хоча...

А раптом це, терзався Федір Лютай, приїзд друга короля на Січ та спроба підняти повстання, та... та...

Та – провокація? Аби підштовхнути козаків – на них шляхта постійно має зуб, – на якісь згубні дії, щоби та шляхта, маючи «законні» підстави, оголосила війну козакам-схизматикам, як вона їх називає...

Га? Що, коли це й справді провокація? Хоча в чомусь подібному і негарному сотник Богдан Хмельницький ніколи не був раніше замішаний, та все ж... Чого на світі не буває і чого часом не втне людина, аби піднятися шаблями служби ще і ще вище...

Так гадав кошовий Федір Лютай, але щось у його міркуваннях не сходилось... І він вже твердо був переконаний: на таку підлоту Богдан Хмельницький нездатний, він все ж таки його хоч трохи та знає. Але що ж це тоді, якщо не провокація?

І знову – вкотре! – кошовий Федір Лютай гадав і так, і сяк... І зрештою доручив своїм вивідникам розузнати, що ж могло таке лучитися з сотником Богданом Хмельницьким і який дідько пригнав його, наче навіженого, на Січ, і що в нього на думці – лихе чи...

Чого це він, з якого доброго дива, вірно служачи ляхам та їхньому королю (генеральний писар реєстрового козацтва!) та виступив проти них, панів своїх?

І ось що вивідники вивідали.

«Від кінця XIII ст. в Польщі почався процес об'єднання земель... В 1349–1352 рр. Польща загарбала Галицьку землю, 1377 р. – частину Західної Волині. Загроза з боку Тевтонського ордену привела до об'єднання в кінці XIV ст. Польщі з Великим князівством Литовським. За Люблінською унією 1563 р. Польща і Велике князівство Литовське об'єднались у двоєдину державу – Річ Посполиту із загальним сеймом і главою держави – королем. На підставі унії польські магнати встановили панування на білоруських землях та на більшій частині України (Волинь, Брацлавщина та Київщина), що призвело до посилення феодального, національного та релігійного гноблення українських та білоруських народів. В кінці XVI – на початку XVII ст. в Польщі загострилися класові відносини, масового характеру набрали антифеодальні виступи селян. На Україні та в Білорусії широко розгорнулася боротьба народних мас за соціальне і національне визволення з-під ярма польських панів – селянсько-козацькі повстання під проводом К. Косинського, Т. Федоровича, І. Сулими, Я. Острянина і К. Скидана (1593–1636 рр.).

Ще по десяти роках почалася Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»,
з історичних джерел.

За сьогоденним адміністративно-територіальним поділом Суботів – село Чигиринського району Черкаської області, Україна.

Розташоване на річці Тясмині (притока Дніпра). Засноване 1616 р. на землі, яку один із польських магнатів подарував чигиринському підстарості Михайлові Хмельницькому – батькові Богдана Хмельницького. Всі довідники зазначають одностайно: з Суботовом пов'язано багато років життя Богдана Хмельницького.

І де він узявся, цей загадковий Богдан?

Батько його, Михайло Хмельницький, був православним шляхтичем з Галичини. З юних років він служив у Яна Даниловича, і коли 1590 р. того призначили старостою Корсуня й Чигирина, переїхав з ним до Наддніпрянщини, одержавши посаду чигиринського підстарости. Ян Данилович жив переважно в Корсуні та Польщі, Чигиринський замок, до речі, неприступний, що височів на гранітній горі, був у віданні М. Хмельницького. За вірну службу він одержав у володіння хутір Суботів за вісім кілометрів од Чигирина і з роками перетворив його на багату й добре захищену садибу.

Чигирин тоді був останнім містом-фортецею на південно-східних рубежах Речі Посполитої. За ним починалося Дике поле – причорноморські степи, по яких пролягав шлях на Запорізьку Січ і до Криму. Чигирин постачав зброю та стріливо запорізьким козакам, вони ж застерігали Чигирин про татар, які вирушали в Україну.

Та ще в тих краях... А втім, ті краї, про які й піде мова, були тоді мало відомі, дещо лякливі, повні небезпек і пригод, а отже і зваб.

«Щодалі, – писав Гоголь, – степ ставав іще прекрасніший. Тоді весь південь, всі ті простори теперішньої Новоросії, аж до самого Чорного моря, були золотою, незайманою пустелею. Ніколи плуг не проходив по незміряних хвилях диких рослин. Одні тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, витоптували їх. Нічого в природі не могло бути кращого. Вся поверхня землі мала вигляд зелено-золотого океану, в який бризнули мільйонами різних квіток. Крізь тонкі, високі стебла трави просвічували голубі, сині й фіолетові волошки, жовтий дрік вискакував наверх своєю пірамідальною голівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці наливався в гущавині. Між стеблами сновигали куріпки, витягуючи свої шії. Повітря було наповнене тисячею пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розпластавши свої крила, і пильно дивились у траву. Крик диких гусей, що пливли, мов хмара, осторонь, відлунював у хтозна-якому далекому озері. Із трави піднімалася мірними помахами чайка й розкішно купалась у блакитних хвилях повітря. Вся вона пропала у вишині і тільки мріє однією чорною цяточкою. Кат вас візьми, степи, які ви гарні!».

Михайло Хмельницький одружився з місцевою молодого козачкою. 27 грудня 1595 р., в День святого Теодора (в народі званого Богданом) у них народився син Богдан – Богом даний. За звичаєм того часу хлопчику дали друге ім'я – Зиновій. Дитинство його минало серед дітей селян і рядового козацтва українського порубіжжя, де війна була звичайною справою.

Рідний край, Чигиринщина, тоді була степовим прикордонням, на південь від неї вже починалося Дике поле, де кочували татарські орди людоловів.

Як зазначають історики, поселенцями на Чигиринщині тоді були переважно селяни-втікачі.

«Рятуючись від феодално-кріпосницького гноблення, вони шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних землях. Переважаючим населенням тих міст були козаки. Вільні виробники, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування, свої закони...

Богдан Хмельницький з дитинства вбирав у себе це вільне повітря покаяченої України... Навіть фізично Богдан загартувався в небезпечних умовах життя степового прикордоння, де виживали, витримували найсміливіші, мужні, міцні люди. Ось і виріс із Богдана сильний юнак, подібний до справжнього козацького дуба. Тут також набрав Богдан першого військового досвіду. Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни... Безперечно, козацьке оточення справило великий вплив на формування характеру майбутнього гетьмана, на збагачення його життєвого досвіду. Пройде недовгий час, і він, що був за походженням дрібним шляхтичем, повністю пов'яже своє життя з козацтвом».

О. Апанович.

Тож був він для щасливих батьків і справді як Богом даний – Богданко, Богданонько, Богдась, Богдасик... Так його матінка любила величати – Богдасик, Данко, Дан...

Одне слово, богами дан.

Про родословну Богом даного синочка помічника підстарости Михайла Хмельницького нічого не збереглося. Мабуть, свою родословну й самі батьки його не пам'ятали. І так би й лишилося – без роду-племені, просто Богдан. Та коли Богом даний виросте і стане знаменитим Богданом Хмельницьким, ось тоді історики спохопляться і почнуть дошукуватися, а що ж там на його генеалогічному дереві? І почнуть робити відкриття за відкриттям. Одні біографи запевнятимуть, що він – із роду польських шляхтичів, інші, що він був «чорною кісткою», адже його мати була простою козачкою. Ще треті посилались навіть на якісь тільки їм відомі архівні матеріали, де буцімто зазначено, що батько Богдана Хмельницького був гебрей, м'ясар із міста Хмільника на Подолії (є там таке місто, вперше згадується 1362 р.), так ось, там буцімто й жив гебрей Берко, хрещений Михайлом, від нього, мовляв...

Так ось, той Берко-Михайло буцімто поселився в Суботіві і тримав там кабак (шинок) ... А взагалі, Богдана Хмельницького зараховували то до білорусів, то до молдаван, то... Щоправда, в радянські часи дискусія щодо походження гетьмана за вказівкою згори припинилася, начебто було заявлено: «Наиболее основательным представляется мнение, что Богдан Хмельницкий происходил из состоятельного украинского рода».

Батько Богдана був вельми заможним, вірно служив польському урядові, за що й отримав у нагороду хутір Суботів.

Він і віддав юного Богданка до єзуїтської школи у Львові, куди приймали тільки талановитих і перспективних дітей. Православним радили попроситися зі своєю «мужицькою» вірою і перейти до католицизму, бо інакше не буде аніяких шансів зробити кар'єру. І постійно їм нагадували, що «кожний польський шляхтич від народження є сонце», тож радили їм хутчій ставати отим самим сонцем. Але Богдан Хмельницький слухав ті поради, що лунали у формі наказу, слухав і...

І в католицизм не перейшов. А згодом своїми воєнними перемогами дуже затьмарив сіяння польської шляхти...

Перший подвиг Богдана Хмельницького

Саме так і хочеться вирізнити цю главку, адже сьогодні мало хто пам'ятає, що перший свій подвиг Богдан (тоді просто Богданко), син чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, здійснив ще в юному віці.

Єзуїтами (від *лат.* Jesus – Ісус) звуться члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса». Орден заснував у 1534 р. І. Лойола – іспанський теолог. Зокрема, він створив систему єзуїтського виховання, спрямовану на придушення волі людини й перетворення її на слухняне знаряддя церкви. У 1622 р. католицька церква проголосила Лойолу «святим».

Єзуїти дотримувалися – і дотримуються – свого головного девізу: «Мета виправдовує засоби». Тож єзуїти допускають будь-які підступні дії, що йдуть на користь католицькій церкві. Протягом XVI–XVIII ст. вони проникли в Україну, де всіляко підтримували колонізаторську політику польських феодалів на українських землях. Їм належить ідея про унію православної церкви (простіше, знищення її) з католицькою. Насаджували уніатство в Україні, зокрема створювали єзуїтські школи – діють вони і нині – як єзуїтські орденські товариства – в 90 країнах світу.

Одна з таких шкіл окатоличувала православних юнаків у Львові. Юного Богдана батько віддав до Львівської єзуїтської школи (колегії), аби він вивчив там польську й латинську мови, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на успішну кар'єру. Богдан навчався у цій колегії з 1609 р. по 1615 р., успішно пройшов класи граматики, поетики і риторики, опанувавши польську й латинську мови.

Варто наголосити, що єзуїтські колегіуми в Україні створювалися польсько-шляхетським урядом для боротьби проти православ'я, проти української культури, з метою окатоличення та ополячення української молоді. Але, як пише Олена Апанович, «світ чужої віри не заповонив душі молодого Хмельницького; згодом, у ході війни, він вимагав закриття єзуїтських колегіумів на визволеній території України».

Хай там що, а попервах, поки Богдан не виступив проти них зі зброєю в руках на чолі своїх козацьких полків, поляки зволялися до нього і навіть дали йому посаду сотника, та й служив їм тоді син підстарости Михайла Хмельницького вельми вірно.

А потім був «турецький гамбіт» в біографії обох Хмельницьких – батька Михайла і сина Богдана. У 1620 р. почалася польсько-турецька війна, і Богдан разом із батьком та чигиринськими козаками вирушив на війну, де приєднався до війська С. Жолкевського. Але на лихо не має втіхи... У жовтні того ж року поляки зазнали жорстокої поразки під Цецорою, поблизу Яс (тепер територія Румунії). Це була Хотинська війна 1620–1621 років. Шляхетське військо на чолі з великим коронним гетьманом С. Жолкевським (понад 8 тисяч вояків) рушили до Яс. На допомогу Жолкевському молдавський господар прислав невеликий загін – близько 600 вояків, але то були незначні сили. І ось під Цецорою польсько-українське військо зітнулося з чималим турецько-татарським військом чисельністю до 40 тисяч вояків. І зазнало катастрофічної поразки. Поляки почали масово тікати, покидавши все і вся. Їхнє військо було повністю розгромлене. Михайло Хмельницький поліг у тому бою, а син його Богдан потрапив у полон до турків. Був він тоді молодим сотником Чигиринської сотні, куди вступив не без допомоги батька. І ось... Батька немає, а він у клятих турків як ясир. І надії на порятунок – ніякої.

Після всіх гірких поневірянь полону Богдан опинився в Константинополі, де, за свідченням турецького літописця Наїма Челебі, перебував у неволі в одного зі старшин султанського флоту. Потім Богдан, згадуючи роки неволі, скаржитиметься, що він «терпів два роки суворого ув'язнення». Але навіть у таких умовах молодий сотник дарма часу не гаяв, за роки неволі добре опанував турецьку мову, що потім йому вельми знадобиться, як стане гетьманом та залучатиме на свій бік турків. Ймовірно, що турки поводитися з ним доволі стерпно, бо Хмельницький добре за той час вивчив спосіб життя турків, стан їхнього війська і навіть завів деякі знайомства серед наближених до султана. Зокрема, заприятелював із Бектеш-агою, майбутнім радником султана. Усе це він потім використовуватиме у своїх переговорах з османським двором.

Як він вирвався з полону, існує кілька версій. За однією з них, його викупила мати, за іншими – запоріжці буцімто обміняли сотника на турецьких бранців – «із вдячністю згадуючи його батька».

Повернувшись додому, в Суботів, Богдан зайнявся господарством – батька вже не було і всі турботи лягли на його плечі. А поки там що, його овдовіла матінка вийшла заміж за дрібного білоруського шляхтича Пьотркувського повіту Василя Ставецького і виїхала з Суботова.

Богдан залишився самотнім. Але й – повноправним власником хутора. (По якимсь часі мати у своєму другому заміжжі народила сина Григорія, який з невідомих причин узяв собі прізвище не батька, а Хмельницьких.)

Сяк-так упорядкувавши життя в Суботові, Богдан поновився на військовій службі як реєстровий козак Чигиринського полку. Будучи сином загиблого в бою чигиринського підстарости, Богдан користувався успіхом і швидко почав просуватися по службі. Вже знову ставши сотником, вирішив, що час йому, врешті-решт, обзаводитися власною сім'єю, допоки одному козакувати. Та й вік уже підпірав – 30 років виповнилося. До жінок він узагалі ніколи не був байдужим, а от супутницю життя довго не міг собі вибрати.

«Якщо чоловік до тридцяти не жениться, то після тридцяти його й чорти не женять», – каже народна мудрість.

І Богдан, вирішивши обзавестися парою, недовго й шукав підхожу наречену.

Дівчина була в розкішній вишиванці, з разком коштовного червоного намиста на грудях, що його вона раз по раз торкалася пальчиками, поправляла та явно ним пишалася. Це помітив Богдан, посміхнувся у вуса і раптом (узагалі він полюбляв співати) затягнув:

Пливе човен води повен
Та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!
Іде козак до дівчини
Та все тюп-тюп-тюп-тюп!
Пливе човен води повен
Та й накритий листом...
Не хвалися, дівчинонько,
Червоним намистом!
Бо прийдеться-доведеться
Намисто збувати.
Молодому козакові
Тютюн купувати...

А вона раптом на одному подихові:

– Такому козакові, як ти, Богданку, я ладна все життя тютюн купувати! Ще й люльку твою тютюном набивати.

І все було в ту мить і вирішено.

І все склалося добре – на довге і щасливе подружнє життя. У 1623 р. пан сотник Богдан Хмельницький посватався (козаки Чигиринської сотні навіть із мушкетів палили, як він сватався) до сестри свого друга Ганни Сомко, яка так необачно (чи й щасливо) похвасталася перед братовим другом своїм червоним намистом.

Дружиною Ганна виявилася надійною та вірною, чоловіка свого, Богдана – їй, вважала, Богом даного, – кохала щиро, тож молодята зажили спокійно і в добрих статках.

І що б, здавалося, такого – тютюн. Трав'яниста рослина родини пасльонових, у листі якої міститься нікотин. А можна тютюном назвати висушене та подрібнене листя і стебла цієї рослини, що їх використовують для куріння, нюхання, жування – гм-гм... (Мій дід Макар – земля йому пухом! – скільки його малим пам'ятаю, вирощував тютюн, висушував листя й стебла, подрібнював і потім курив його, та так, що, скільки його пам'ятаю, стільки й стирчала в його роті товстелезна ядуча цигаряка, а ми, малі, боялися з-за того «паравоза», що димів під носом, і підходити до нього.)

Тютюну – понад 70 видів, поширених переважно в Америці та Австралії. До нас той тютюнище прибув, як відомо, з Америки. В культурі великого значення набули два види: махорка і тютюн справжній. (От їх якраз і смалив мій любий дідусь Макар!) З тютюну виготовляють курильні вироби, а з його відходів одержують препарати для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур та нікотин – загрозливу для здоров'я річ, бо сам курю тютюн більш як піввіку і знаю, що це таке! Вперше в Європу його завіз 1560 р. француз Ж. Ніко – звідси і його назва. Той нікотин, що може вбити навіть коняку – кілька його крапель. (Якась жінка, почувши таке, вигукнула: «Боже, і навіть коняці дали закурити!») Але в малих дозах тютюн зі своїм нікотином справляє на організм збуджувальну дію, у великих – може призвести до фатального випадку. Але як приємно діє на курця той нікотин! По собі знаю, шостий десяток літ курю і все ніяк цю, даруйте, приємну заразу не можу кинути!

Так ось, знищуючи шкідників сільськогосподарських культур, тютюн часто знищує і самих курців, але вони смалять його, димлять десятиліттями. Особливо дружно і радісно диміли козаки, не випускаючи з рук своїх люльок, які стільки радощів їм приносили!

Ганна Сомко, ставши Хмельницькою, себто дружиною Богдана Хмельницького, охоче і цілком добровільно перебрала на себе обов'язок забезпечувати чоловіка тютюном (щоби вдома кисет його завжди був повний свіжонакришеного тютюну (тютюнцю, як лагідно вона казала, жінкою вона була взагалі лагідною – щедрою на доброту і любов). І постачала йому тютюн справжній і тютюн запашний, що його купувала чи вимінювала в тютюнників Суботова і навіть Чигирина. Богдан смоктав люльку, якою його дружина Ганна чи не завідувала, і чоловік, заклопотаний справами, час від часу та й гукав:

– Ганнусю, де моя люлька? Ти приготувала мені тютюнець і люльку ним набила? Без тебе не відаю навіть, де моя люлька.

– Осьдечки, любий Богданчику, підготувала її, свіженьким тютюнцем набила. Кури на здоров'ячко.

І подавала готову до куріння його улюблену люльку, з якої – мабуть тому що біля неї поралася дружина – так смачно курилося, і Богдан, попихкуючи, навіть безтурботно намугикував:

– А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться...

І не тільки в дорозі. Трапиться вільна годинонька, козак одразу ж дістає кисет із тютюном, набиває люльку, викреслюючи вогню та слухаючи розповіді бувалих козаків, смокче люлечку. Люльки були в козаків коротенькі, звані носогрійками, або ще люльками-буруньками. Знавці козацького життя свідчать: люлька для козака була першою справою. Навіть на Великдень приносять козаки з церкви паски, поставлять їх, а самі мерщій за люльки: «А ну те, братчики, беріться за люльки, нехай паска постоїть...». Люлька для запоріжця – сестра рідна, подруга люба. Навіть на коня сівши, козак одразу ж запалить люльку, і верству за верствою кінь біжить, а запоріжець усе смалить люлечку свою. У них крім того, що була в кожного своя, індивідуальна люлька, мали вони ще й «общественну»: нею слугувала чимала люлечка, обцяцькована намистом і коштовним камінням, різними бляшками та написами на кшталт «козацька люлька – добра думка». З такої люльки, всівшись кружком, смоктало дим ціле товариство – по черезно, коли щось там обмірковували чи коли готувалися до нового походу. (Були в них ще й нюхальні ріжки з тютюном.)

Ні з ким козаку так не думалось, як із люлечкою, коли він попихкує собі димком та міркує щось там...

Козакові, як тому бідному сіромасі:
Ненька стара, жінки нема, а сестра малая.
Чом же в тебе, козаченьку, сорочки немає?
Ой сів пугач на могилі та «пугу» та й «пугу»!
Гей, пропадати козакові та в темному луку!

А ось люлька, тільки тютюнцем її натрусить і вогню викреше, вмить розганяла його невеселі думки, і життя враз ставало веселішим та бадьорішим.

І вже безтурботність чи не через край хлюпає:

Се козак запоріжець, ні об чім не туже:
Як люлька є й тютюнець, то йому й байдуже.
Люльку курить – не гуляє
І на серці радість має...

...А вірна дружинонька, Ганна Сомківна знай старається, добрий тютюнець у неї ніколи не вибуває та будь-якої миті дня чи ночі – це якщо чоловік не в поході, а дома, – подасть люлечку, викреше Богдан вогню, затягнеться і скаже:

– Нарешті і я козак!.. І люльку свою маю, і Ганнусю маю – жити мені й жити як у Бога за пазухою... Сам Господь мені таку жіночку послав. Га, Ганнусю? Тебе сам Бог мені послав?

– Бог, Бог, – погоджується Ганна. – Йди, каже, Ганно, до Богдана, кращого мужа за нього і в світі білому немає.

І прожили вони разом більше двадцяти років. Дітей народили шестеро (за іншими даними – семеро). Ганна виявилась не лише чудовою дружиною, а й такою ж господинею і матір'ю. І все в них і далі було б добре (сотник Богдан водив своїх козаків у походи – туди, куди йому наказували та посилали поляки), а жона терпляче чекала його на хуторі, доглядала дітей та вела господарство. Тож і діти були доглянуті, і господарство, і маєток під недремним оком пані сотниківни теж просто-таки процвітав. І все б і далі у них було до ладу, якби не ворожнеча (сотник Богдан тоді й не думав про долю підневільного свого народу, що стогнав під п'ятою окупантів, сиріч шляхти, та й служив він вірно тим окупантам, які знущалися з його народу) і все б у них і далі, кажемо, було добре й до ладу, якби не ворожнеча, що раптово спалахнула між Даніелем Чаплинським та Богданом Хмельницьким.

І ось через що все почалося. Як кажуть проникливі французи: шерше ля фам. Так, так, у всьому шукайте жінку. А втім, що її шукати, як вона сама з'явилася в Суботіві. І ось із якої причини-рахуби. Дружина сотника Богдана Ганна Сомко (а втім, вона вже двадцять років як була Хмельницькою) стала без вини винуватою. Від народження Ганна вдалася хворобливою (справді, хіба це її вина?), хворіла вельми часто. Чи просто нездужала. Та й сімейне життя для неї, кволої, було все ж таки важкуватим. За двадцять років шлюбу народити шестеро (чи семеро) дітей – це майже все подружнє життя Ганні довелося проходити вагітною. Або доглядати – часом і ночей недосипаючи – дітей. Та ще на її слабеньких плечах (чоловік з одного походу йшов в інший) було чимале господарство. Особливо маєток, що за невгамовної Ганни просто-таки процвітав! (Але чого це коштувало бідній жінці!) А все це – маєток, господарство, діти – вимагало постійного нагляду – клопотів і здоров'я, А для Ганни, слабкої від народження, це було тяжким навантаженням.

Після двадцяти літ таких клопотів та щоденної невсипущої праці Ганна й геть злягла. Звідтоді дні її минали здебільшого в постелі (але, й лежачи в постелі, вона тримала маєток під своїм наглядом), ахами-охами, стогонами та скаргами на болячки.

Але що далі, то ставало гірше. Вона тепер рідко виходила зі спочивальні, але ж маєток-господарство, діти – все це потребувало нагляду, а про турботи годі було й казати. Ось тоді до Богдана нарешті дійшло: та чого це він не жаліє дружини, треба знайти їй помічницю по господарству.

Сказано – зроблено. І невдовзі на хуторі Суботів (а отже, і в сімействі пана сотника) з'явилася така помічниця – молода і звабна полька (за іншими даними – українка) на ймення Олена (деякий час її, щоправда, чомусь звали Мотроною). Прийшла прислужувати жоні сотника. І перебрала на себе чи не всі її клопоти. Ганна полегшено зітхнула і навіть аж зраділа такій слухняній та роботящій помічниці, не підозрюючи, що разом із помічницею до неї прийшли й біди. І не тільки її, а, як час покаже, і всієї Речі Посполитої.

Олена (вона ж Єлена, вона ж Гелена, вона ж, зрештою, Мотрона) Чаплинська (рік народження невідомий, страчена 1652 р.) – шляхтянка, друга дружина Даніеля (сиріч Данила) Чаплинського і друга дружина Богдана Хмельницького. Існує кілька версій про походження Олени-Гелени. За однією з них, вона походила зі шляхетського православного роду з Брацлавщини і звалася Мотроною. Коли виходила заміж за Чаплинського, перейшла в католицизм і прибрала

ім'я Гелена. Себто Олена-Єлена. Так, так, буцімто її ім'я при католицькому хрещенні було вибрано на честь Єлени Прекрасної зі Спарти.

За іншою версією, Гелена за походженням була польська шляхтянка, католичка, з роду Кемеровських, герба Корчак. (У деяких польських джерелах її названо «Гелена з Дикого поля».) Коли виходила заміж за Хмельницького, тоді нібито перейшла у православ'я і прибрала ім'я Мотрона. Але всі джерела одностайні в тому, що Гелена була шляхетського походження, рано осиротіла та прийшла в сім'ю Хмельницького як нянька для дітей Богдана та помічниці для його хворої дружини Ганни Сомко. В народі її прозивали «ляшкою», мабуть тому, що її батько походив із Речі Посполитої. Зоставшись сиротою, дівчина знайшла притулок у будинку Хмельницького, де клопоталася господарством, допомагала хворій дружині Богдана, наглядала за його та Ганниними дітьми.

А до Богдана нарешті прийшла любов.

Найбільша і найнезвичайніша.

Це коли ВОНА негадано з'явилася в Суботові.

Прекрасна і прегарна!

І це її головна ознака. А ще вона – чудова.

Спокусниця.

Чарівниця.

Принадниця.

Звабниця.

Гм... Чи не забагато величально-вишуканих епітетів для однієї жінки?

Для когось, може, й так, для неї – ні. Бо це – ВОНА.

Вам нічого не кажуть ці епітети, за якими вмирають всі жінки світу? Жаль. А для нього – тоді вже одруженого, батька шести чи семи дітей – вона стала сенсом його подальшого життя, сонцем, що засяяло для нього у другій, завершальній половині життя...

Кажуть, що жінки завжди мало. А все тому, що жінка, бодай і вродливиця, може бути ще і ще вродливішою та незвичайнішою. І хоч скільки кохай, а її чоловікові все здається мало.

Такою і була Олена-Гелена, вона ж Мотрона в Суботові. Принаймні такою її сприймав Богдан – йому хотілося ще більше й більше Олени, але... Він хоч і закрутив з нею напропале, та... Самі розумієте – за живої жінки. Ось це дещо й драгувало, даруйте, Богдана. Що жінка його все ще – прости, Господи, – жива. Лежить чи не при смерті, а все їдно не залишає цього суєтного світу – і що вона в ньому такого... гм-гм... знайшла? Поховавши її, Богдан став би жити відкрито з Оленою, а так... Доводилось утаємничувати свою любов.

Один із авторів про цю пригоду так писатиме (1894 р., журнал «Киевская старина»): «Дружина Хмельницького хворіла і потребувала помічниці. Гелена зуміла зайняти місце і в серці її чоловіка. Але законна супруга була жива, все ще жива, тож доводилось чекати, і Богдан чекав терпеливо, тішачись надією на більш-менш швидку розв'язку... Перспектива чекати, поки помре жона Богдана, не подобалась Гелені». Ось чому вона й прийме пропозицію удівця Чаплінського і піде з ним під вінець...».

Але це буде потім, а тоді... А тоді Гелена ще чекала смерті господарки Суботова – з останніх сил терпіла й чекала...

І це все вона – Олена-Гелена.

Гелена (польською Helena) – фонетичний варіант імені Олена. Геленка, Гелюся, Гелюська, Гелюнька, Гелюсенька...

Це він її так називав і навіть – а вже гетьманом був, піввіку розміняв, а бач, пісеньку – особливо після їхнього зближення, – наспівував:

Ой лугом, лугом вода йде,

А попід лугом стежечка.
Ой туди Гелена ходила,
З луговою водою говорила...

(Можливо, Гелена – від hele – сонячне світло. Або helene – смолоскип.) Вона й була для нього сонячним світлом, весняним сонечком, що на схилі літ нарешті заглянуло в його віконечко і зігрівало його довгі роки. І він, як метелик темної ночі, летів до своєї Оленки. І для нього вона була Оленонька, Оленочка, Оленуся, Оленця, – чи й Лена, Леночка, Ленуся, Єля, Ляля. А вона однаково радісно відгукувалася на обоє імен – Олена і Гелена.

І це була вона, вона, ВОНА – Олена-Гелена Чаплинська, його чарівниця, його звабниця, принадниця-спокусниця і сонце весняне у другій половині його життя. Вже на схилі віку.

Де вона взялася в Суботові, на хуторі його, з яких країв вигулькнула, чийого роду-народу – того ніхто гаразд не знав. І він теж. Вигулькнула, ніби нізвідки. А він вже й не сподівався на якусь любов – двадцять літ подружнього життя мав, звук до жінки і мовби її й не помічав. Яка там любов. Аж тут Олена-Гелена. І він так і не дізнався, хоч і розвідку мав, із яких вона країв, не знав і не захотів дізнаватися, бо надто кохав її.

Спершу все було ніби гаразд. Ганні Хмельницькій, коли з'явилася на хуторі така дієва помічниця, стало, безперечно, легше. Олена, молода і здорова, здається, не знала, що таке втома. Зранку й до ночі вертілася невгамовна дівчина в господі та по господарству, і все у неї виходило, і все ладналося, як вона з'являлася. Слухняна, привітна, доброзичлива. І все з пісеньками, жартами – від неї в Суботові стало веселіше. І Ганна Хмельницька ожила. Про таку помічницю раніше вона й не мріяла – наївна!

Бідна жінка навіть і не підозрювала, який удар (з появою в Суботові Олени-Гелени, яку ще іноді звали Мотроною) на неї чекає. Той удар, що буде коштувати життя і їй, і одному з її синів...

І де вона взялася, Олена-Гелена, вона ж іще й Мотрона, звідки вигулькнула в Суботові? Чи з неба прилетіла? Що вона вродливиця, і вродливиця аж надто, Ганна звернула увагу і навіть якийсь час ревнувала її – до кого? Тоді й не думала про зраду єдиного. А згодом почала заспокоюватися. Поталанило дівці з вродою, важливішим було інше, а саме: те, що вона така слухняна й така роботяща. Але вряди-годи, та пані сотниківна подумки цікавилась: звідки вона, чийого роду-народу?...

Як свідчать деякі історики, Олена була дівчиною шляхетського походження, але – сиротою. Де вона народилася і жила до того, як з'явилася в Суботові, так і залишилося для історії нез'ясованим. Більш відомим стало те, що лучилося після того, як вона з'явилася в Суботові в сім'ї сотника Богдана. (Хто її Хмельницьким порадив, бог його знає.) А далі лучилося те, що й мало лучитися. Пан сотник, вдатний із себе козарлюга, ще при силі і на вид нічого, хоч і розмінював уже піввіку, а жіночим плем'ям іще цікавився. Не чернець-бо. Та й дружина вже давно зів'яла, передчасно постаріла, тож більше не вабила, як раніше, пана сотника. Вона хворіла собі, стогнала та скаржилась на болячки (це пана сотника вже дратувати почало), а тут цілий день крутиться перед ним молода і здорова дівка, звабна і при тілі, весела завжди, і язичок мала для дотепів і шпильок гостренький. Як поведе оком і звабним станом, у пана сотника щось і починає, вже забуте, пробуджуватися – чоловік же він, врешті-решт, козак ого-го!

А дівка вертиться і вертиться перед паном сотником – то звабними грудями (казали – цицьками), то такими ж сідницями – гм-гм... І до гріха було ближче, ніж рукою подати.

І гріх швидко лучився, як дівка Олена-Гелена, доки у своїй спочивальні пані Ганна стогнала та скаржилась на болячки, так ось дівка негадано як опинилася в постелі з паном сотником.

І не один раз – таким звабним ділом одним разом відбутися ще нікому не таланило. І всі вже знали в Суботові, де ночує служниця Олена, тільки сама пані Ганна того ще не відала. А про дівку Хмельницьких дізнався і навіть хтивим оком на неї накинув сусіда – пан Чаплинський. І, як і всі, хто здибувався з Оленою-Геленою, звабою і спокусницею, захопився нею. До всього ж він був удівцем і постійно нудьгував за жіночими пестощами. Вільних жінок у тих краях було не густо, а то і взагалі їх не було, а тут така зваба в сусідів Хмельницьких з'явилася – гріх упустити.

І помічник старости Даніель Чаплинський вирішив перехопити в сусіда його дівку.

Староством називалася адміністративно-територіальна і господарська одиниця в державних володіннях у феодальній Польщі, Великому князівстві Литовському та на загарбаних ними українських та білоруських землях. До складу староства входили одне та більше міст і містечок та кілька сіл. Староства надавали вищим урядовцям за службу.

На території староства у феодальній Польщі та Литві адміністративно-судові та інші функції в XIV–XVIII ст. здійснював староста, представник монарха.

Олену-Єлену, вона ж Гелена, всі, хто писав про неї, називали надзвичайно вродливою. Гм... Така вона була насправді, чи це перебільшення? А втім, навколо Чигирина, на степовому кордоні біля самісінького Дикого поля не так уже й багато було вродливих панянок, тож ні в Чигирині, ні в Суботові Олену не було з ким порівняти – наречених там був стійкий дефіцит, тож і просто вродлива, приємної зовнішності Олена здавалася красунею вищого ґатунку. А через згадуваний дефіцит наречених у Богдана Хмельницького швидко з'явився дуже небезпечний суперник – теж удівець і теж у літах, литовський шляхтич Даніель Чаплинський, бувалий воїн, чигиринський підстароста і довірена особа польського хорунжого Конєцпольського.

Підстароста, помічник старости.

І що захопило більше Чаплинського та більшу викликало заздрість – чи то молода красуня, коханка сотника, чи його гарно доглянутий маєток у Суботові. А втім, здається, що впливовий урядовець Речі Посполитої вирішив, скориставшись своєю владою та заступництвом магната Конєцпольського, відібрати у Хмельницького і його красуню-коханку, вродливицю Олену Прекрасну, і не менш прекрасний маєток сотника в Суботові.

Для початку вирішив трусонутися його добряче. Та так, щоб він і з хутора Суботів вилетів. Ач який – безрідний сотник! Не таких ламали і зі світу зживали. І пан підстароста, користуючись владою, для початку зажадав у Богдана Хмельницького документальні акти, які давали б останньому право володіти хутором Суботів.

Як і слід було чекати, таких документів у Хмельницького не виявилось. Чаплинський зрадив, аж руки задоволено потер одна об одну, а пан Хмельницький страшенно подивувався: чого це в нього немає документів на право володіння хутором Суботів – куди батько дивився?

Як кажуть у таких випадках, запахло смаленим. Треба було рятувати господарство від конфіскації – на це поляки були швидкі. Не маєш прав на маєток? Забираємо маєток у скарб.

Богдан Хмельницький спішно помчав до Варшави, до короля Владислава IV: я тебе, мовляв, колись порятував під Смоленськом, рятуй тепер ти мене.

Король, на щастя Богдана, виявився із тих, хто не забувають зроблене їм добро. Тож не забув він, що саме Богдан Хмельницький колись врятував йому життя: потрібні документи було підписано, і сотник повернувся додому врятованим.

Принаймні так він гадав, але зовсім іншої думки був пан підстароста Чаплинський. Коли Богдан повернувся з Варшави, то виявив, що за час його відсутності люди Чаплинського обнищпорили весь його маєток, а що шукали, не пояснювали. До того ж, Чаплинський наказав за несплату Хмельницьким податків конфіскувати його улюбленого коня...

Це вже було занадто, Богдан Хмельницький хапався за руків'я шаблі, подарованої йому під Смоленськом королем, але Чаплинський ніби нарешті вгамувався. Як згодом виявиться

– до слушного часу. Для нанесення вирішального удару, а пані Олена-Гелена не йшла з його голови і він уже подумки з нею крутив любов, – тож чекав нагоди. І – дочекався.

По весні 1647 р. Богдан Хмельницький кудись подався зі своєю сотнею, а коли повернувся, то в першу мить йому й мову відібрало.

І було від чого. Ось які свідчення залишила історія.

«Чаплинський увірвався в хутір, спалив млин і оголосив, що Богдан не може вважатися законним володарем, тож віднині повновладним хазяїном тут є він, Чаплинський. Челядь понуро слухала, позиркуючи на озброєних солдат. Тільки одна людина зважилась відкрито протестувати: то був десятилітній син Богдана Остап. З безпосередністю, властивій його віку, він обсилав незваного гостя градом образливих дитячих слів. Пихатий поляк наказав негайно відлупцювати дитину. Екзекуція була настільки лютою, що хлопчик невдовзі помер».

Але й це ще не все. Спустошивши хутір Богдана, Чаплинський повіз із хутора головний свій трофей – красуню Олену. І швидко – чи не через день – обвінчався з нею за католицьким обрядом.

Ганна Хмельницька такого лиха, як спустошення хутора і смерть сина, не перенесла, з нею від обурення лучився грець – і все було скінчено.

Зі смертю дружини Богдан став удівцем із шістьма неповнолітніми дітьми на руках. Буцімто він тоді скаржився, що опинився – зі смертю дружини – «в сирітстві й тяжкій біді». Хоча ще за життя хворої дружини чи не відкрито спав із вродливою шляхтянкою, яка допомагала йому поратися по господарству, виховувати його дітей і розраджувала його душевну тугу. В обіймах молодої звабної дівки Богдан аж ніяк не міг почуватися сиротою, як то він – чи не для годиться, – заявляв по смерті жони. Хоча, звичайно, втрат – після нападу Чаплинського на хутір – він зазнав значних. Клятий підстароста навіть забрав його улюбленого коня – що було для Богдана воістину великою втратою. (Щоправда, його втішила жона Ганна ще за свого життя – чи не в останні дні вона викупила в підстарости чоловікового коня за 12,5 злотих – сума на той час значна!)

Шукаючи справедливості, Богдан звернувся до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, про якого розпускали чутки, що він, мовляв, людина лицарська і шляхетна.

«Не знати, – писав у листі до Потоцького Богдан Хмельницький, – звідки взявся цей порушник мого спокійного життя. Чаплинський – литовський заволока, польський п'яниця, злодій і грабіжник український, підстароста чигиринський, котрий, господарюючи вісім літ на Чигиринщині й прикриваючись ім'ям свого начальника пана Конєцпольського, коронного хорунжого, знищив наклепами та доносами багатьох наших братів і привласнив їхні маєтки. Звичайно ж, тепер Чигиринщиною володіє не пан коронний хорунжий, а його слуга, брехун, зрадник і п'яниця Чаплинський».

Спершу сотник вперто апелював із приводу такої несправедливості до королівської влади, вимагаючи негайно повернути йому забране майно, кохану жінку та задовольнити принижену гідність. Оскільки влада не квапилася покарати свавільника, Хмельницький, відповідно до норм шляхетської етики, викликав свого кривдника на чесний герць. Але той категорично відмовився ставати до бар'єру, оскільки Хмельницький йому, шляхтичу, мовляв, не рівня, він хіба що «козацький хлоп» і Чаплинський з таким битися не буде.

Звертання до коронного гетьмана Потоцького теж нічого не дало. Ба, таки дало. На сотника впала тінь бунтівника. О. Конєцпольський, який завжди з підозрою ставився до Богдана Хмельницького, заявив, що він засуджує сотника як людину «бунтівну духом і з розумом, схильним до всього лихого». (Хмельницького обібрали, а його самого ще й оголосили лихим!) Потоцький навіть висловив побоювання, щоби «Річ Посполита не зазнала від нього багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини подібних здібностей і розуму».

Збадьорений такою підтримкою коронного гетьмана, Чаплинський вирішив-таки домогтися свого, і насамперед – відібрати маєток у Суботові.

І десь у березні-квітні 1647 р. чигиринський підстароста організував збройний напад на Суботів, під час якого, за словами Хмельницького, «голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні 400 кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витопчено худобою, кіньми, вівцями».

Забравши Олену Прекрасну, спустошивши маєток, Чаплинський за все це Богданові велів як у насмішку виплатити 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. Це вже було занадто. Ось тоді Богдан у гніві сказав:

– Якщо маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жиє Бог і козацька ще не вмерла мати!

І все ж нагла кончина дружини, з якою він за двадцять літ прижив шістьох чи сімох дітей, так не вразила й не обурила Богдана, як те, що Чаплинський викрав у нього любку-голубку, його незрівнянну Олену Прекрасну і навіть...

Навіть обвінчався з нею в католицькому соборі.

І Богдану нічого не залишалося, як з горя – чи з безвиході – краяти душу і серце відомою піснею про те, що

Копав, копав криниченьку
Неділеньку-дві...
Любив козак дівчиноньку
Людам – не собі!

З такою думкою було просто нестерпно далі жити і Богдан підтримував себе оковитою (то був час, коли він багато пив) та все тією ж піснею. Виводив тверезо (образу була такою, що й хміль його не брав):

Ой жаль-жаль
Мені буде —
Візьмуть її люди,
Моя не буде!
Ой жаль-жаль.

Ні оковита не допомагала, ні пісня.

Та й жаль був кепським радником. Скільки не жалкуй, а втраченого, якщо не вжити дієвих заходів – не взявши до рук, звісно, шаблі, – не повернеш. Бо:

А вже з тої криниченьки
Орли воду п'ють...
А вже мою дівчиноньку
До шлюбу ведуть.

І так було не лише у пісні, так було в житті, і це краяло серце вже й геть тяжко.

Один веде за рученьку,
Другий – за рукав.
Третій стоїть гірко плаче —
Любив та й не взяв!

– Любив та й не взяв!..

Не взяв, не взяв... Невже він і справді любив, а не взяв? То якийсь слабак у пісні, він...

– А я візьму, – погрожував супернику. – Олена моя була, моєю й буде!

І хапався за шаблю, готовий будь-якої миті кинутися визволяти кохану. І Чаплинському це так не минеться!.. Хоч він і обвінчався з Оленою в соборі...

Про те, що на вінчання потрібна була згода Олени і вона, любов його, її Чаплинському дала, Богдан з поквапу й не подумав. Чаплинський викрав його дружину – хай і не вінчану поки що, – і цим для Богдана все було сказано. І Хмельницький, палаючи від святого обурення, подався до короля по справедливість. (Коронний гетьман Потоцький йому нічим не допоміг.)

І невдовзі Хмельницький (позивач) і Чаплинський (відповідач) постали перед Сенатом. І там Богдан звинуватив Чаплинського в тому, що він викрав у нього дружину.

– Я? Викра-ав?? Дружину-у??? – вкрай був подивований Чаплинський. – Це смішно. Ще й моє обурення. Хмельницький силою тримав Олену в себе, ось чому вона так швидко й поспішно пішла від нього, а оскільки припала мені до серця, то я одружився з нею. І ніхто не примусить мене відмовитись від неї... А хоч би й так, то вона сама не погодиться повертатися до Хмельницького!

Сенатори потішалися.

Сенатори аж за відвислі животи хапалися – так реготали.

Сотнику Богдану Хмельницькому, натішившись, казали:

– Охота тобі, пане Хмельницький, шкодувати про таку жінку! На білому світі багато жінок і ліпших. Пошукай собі іншу, а ця хай залишиться з тим, до якого вона прив'язалась і за якого зі своєї волі й охоти заміж подалась, ще й вінчалася з ним у соборі!..

Збитки від спустошеного Суботова склали більше двох тисяч золотих. Але за рішенням Сенату Хмельницькому відшкодували лише сто золотих.

Це вже було занадто!

Хмельницький знову кинувся до короля. Його величність страшенно не любив, просто не терпів, коли до нього одні й ті ж по одній і тій же справі зверталися по кілька разів. Та й Хмельницький уже набрид йому своєю скаргою на Чаплинського.

– Пан Хмельницький вже протоптав до мене стежку, – гмикнув насмішкувато король. – І взагалі... Взагалі, у мене немає часу займатися сварками шляхтичів. – Хто з вас правий, а хто ні – сам чорт не розбере.

– Але ж Чаплинський спустошив мій хутір, забив на смерть мого сина і викрав мою дружину.

– А Чаплинського послухаєш, – його величність ледве стримався, щоб не позіхнути, – так Олена пішла за нього добровільно. І добровільно стала з ним під вінець. Га? По своїй волі твоя Олена пішла з паном Чаплинським під вінець... – Передихнув. – А коли це так, то... то... І взагалі, – витріщився на Хмельницького. – Ти козак, пане Хмельницький? Га? Питаю: ти козак?

Богдан кивнув, іще не розуміючи, куди хилить його величність.

– А коли ти козак, то в тебе є шабля. Яку я тобі, до речі, й дарував.

І повторив із притиском:

– **ЯКЩО ПАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КОЗАК, ТО В НЬОГО МАЄ БУТИ ШАБЛЯ!..**

І сотнику Хмельницькому нічого не залишалось робити, як підтвердити: так, він козак і в нього є шабля!..

Нічого не домігшись у Варшаві ні в Сенаті, ні в короля, Богдан Хмельницький ще трохи потикався сюди-туди і, зрозумівши, що всюди глуха стіна (поляки карати поляка Чаплинського ніколи не будуть, за принципом, що ворон ворону ока не виклює), так ось, збагнувши це, Богдан повернувся додому, ще гаразд не відаючи, що йому далі чинити-робити. Прощати Чаплинському викрадення Олени він не збирався і за згадки про кривдника клекотів праведним

гнівом. «Щось придумаю... щось придумаю, – шепотів у гніві превеликому, – Чаплинському відомшу і Олену, золотце своє, поверну».

Ось тільки як далі боротися з Чаплинським – у клятого шляхтича була чимала військова сила і влада, – ще не знав, але певний був: Чаплинському набіг на Суботів, розорення хутора і викрадення Олени (клятий шляхтич іще й коня його викрав! добре, що Ганна встигла його повернути) не подарує.

І тут сталося непередбачене. На під'їзді до хутора його вже чекали найманці Чаплинського на чолі з осавулом Романом Пештою.

– Богдан Хмельницький?

– Ну, я Богдан, котрий Хмельницький, – ще нічого не підозрюючи, відповів сотник. – А ви хто такі?

– Про це ти незабаром дізнаєшся.

Наперед виїхав осавул Роман Пешта.

– Богдан, котрий Хмельницький, – почав він урочисто. – Ти звинувачуєшся у зраді, тож я маю наказ тебе арештувати.

– У зраді? У якій... з-раді, – на мить аж отетерів сотник, але йому не дали отямитись, вमितь скрутили руки, кинули на якийсь візок, запряжений двома кіньми, реєстровці його оточили з усіх боків і помчали...

Куди?

Отямився Богдан Хмельницький у підземеллі якогось замку – вогкому і напівтемному. На мокру кам'яну підлогу кинули оберемок сіна.

– Сиди! – і важкі металеві двері зі скреготом зачинилися.

– Я буду... буду скаржитись, – кричав сотник. – Це самоуправство Чаплинського, і воно так йому не минеться!

Але розумів, у яку небезпечну ситуацію він потрапив. Тюрма... Глибоке підземелля замку, що пильно охоронявся. Вийти звідси непросто, закони і право тут не діють, у цій в'язниці його без суду і слідства можуть прикінчити. І ніхто й знати не буде, де подівся сотник Богдан Хмельницький. Та ніхто й уваги на його зникнення не зверне – пропав чоловік, то й пропав. Нині людині пропасти за просто – всюди беззаконня, свавілля і влада не закону, а сильного. В Україні свавільничає шляхта. Треба якось рятуватися. Та як?

Але життя йому врятувала вона, підступна Олена, яка зрадила його з його ж кривдником, шляхтичем Чаплинським. Хоч як дивно, але дізнавшись, що Богдан Хмельницький у підземеллі замку свого нового чоловіка, шляхтянка раптом заступилася – щось людське в ній ще лишилося, – за свого колишнього коханця, чийї жінці вона допомагала вести господарство. І – що було, те було, – крутила з Богданом. Вона й умовила Чаплинського відпустити Хмельницького.

Про це Богдан Хмельницький так згадуватиме:

«Чаплинський тяжко мене знеславив, збезчестив чотириденним триманням у тюрмі між ув'язненими злодіями, і якби не Чаплинська, добродійна і милосердна до людей, які гинуть – тут він улестив пані Олені, хоча нічого не перебільшив: вона й справді визволила його з тюрми, де він сидів разом зі злодіями аж цілі чотири дні, – якби вона не допомогла мені у тій тюремній неволі своїми просьбами, не минувати б мені помсти жорстокого тирана, її чоловіка».

Він її ще любив і любив ніжно, хоч вона вже була жоною іншого, його кривдника і тирана, і носила законно його прізвище, Чаплинська.

І вона вмовила мужа свого, Чаплинського, і той велів відпустити Богдана.

Тільки заради Олени. Вона так прохала відпустити Хмельницького, не марати руки його смертю. Бо він і мертвий між ними стоятиме...

Чаплинський її зрозумів і заради неї...

Заради дружини велів відпустити затятого свого ворога – це ж треба!

Не хотів псувати відносини з коханою, яку любив над усе і якою дорожив. Тому й не хотів, щоб між ними та їхньою любов'ю стояла тінь загубленого сотника. Хай щезає куди хоче, але подалі від Чаплинського, щоби він більше його й одним оком не бачив.

І сотник Богдан Хмельницький, дякуючи Олені, коханці своїй, а тепер жоні Чаплинського, опинився на волі. Навіть за ворота замку вийшов – брама за ним зі скреготом зачинилася, – а все ще не міг повірити, що його випустили з в'язниці, і подумки дякував Олені, яка зберегла йому життя. Але гнів до Чаплинського не затихав. Та й не він його звільнив, а вона, Олена Прекрасна. Їй він до останнього дня в цьому світі буде вдячний, любові своїй, тож поверне її, хоч би що це йому коштувало. І zarazом відомстить Чаплинському, який посмів викрасти в нього любов і собі її привласнити. Так і такечки, Чаплинський ще отримає своє. Ось тільки як його взяти за зябра? У клятого ляха – влада і значна військова сила. А тут ще й застерегли Богдана вірні люди: тікай, чоловіче, подалі й пошвидше, тікай, доки ляхи не передумали і не повернули тебе у підземелля замку. Їм із тобою впоратися – раз плюнути. А тому – бери ноги в руки й тікай! Куди?... Та куди хочеш. Хоч і на край світу. А найперше тікай з України, бо панам тут ляхи. Що хочуть, те й чинять. І з якимось сотником впоратись їм нічого не коштує. Та й у Чаплинського руки занадто довгі, тож тікай туди, де він тебе не дістане.

У ті часи всі гноблені та переслідувані, не знаходячи в Україні справедливості, втікали на Низ, на Січ Запорізьку, бо тільки там була справедливість. Це розумів і Богдан, а тому, прихопивши з собою сина Тимофія, кинувся на Запоріжжя, до січових братчиків. Був певний: ляхи – їхні затяті вороги, тож козаки допоможуть. І з Чаплинським він іще побореться, ще відомстить кривднику за все, за все, і неодмінно поверне собі Олену Прекрасну.

А втікаючи на Низ, до Січі Запорізької, славної-преславної, вряди-годи повторював, як присягу:

– Якщо маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, не все. Жие Бог і козацька ще не вмерла мати!..

І поправляв шаблю при боці, коштовну, до речі. З іще коштовнішим руків'ям – дарунок самого короля.

Воістину, ще не все втрачено, коли ти козак і маєш безвідмовну шаблю, найпершу подругу кожного істинного козака!

З усіх видів ручної зброї у ті часи шаблю (шаблюку, шабельку) ніхто так не шанував, як запоріжці. Без неї козак – як без рук. І не козак взагалі.

Як свідчить Дмитро Іванович Яворницький, у козаків «шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, середньою довжиною в п'ять четвертей, зате дуже гострі: «як рубне кого, то так надвое й розсіче – одна половина голови сюди, а друга туди». Леза шабель вкладали у дерев'яні, обшиті шкірою чи обкладені металом піхви (від слова «пхати»), часто прикрашені на кінці, біля руків'я якимось вирізаним із дерева звіром чи птахом; на самих лезах часто робили золоті насічки. Шаблі носили при лівому боці й прив'язували за два кільця, одне вгорі, а друге нижче середини вузьким ремінцем за пояс. Шабля була настільки необхідною запорізьким козакам, що в їхніх піснях завжди називалася «шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою».

«Ой панночка наша шаблюка!
З бусурманом зустрічалась,
Не раз, не два цілувалась».

Як справжній «лицар», запоріжець віддавав шаблі перевагу перед усілякою іншою зброєю, особливо кулею, і називав її «чесною зброєю».

За козацьку «чесну зброю» – та й козак він урешті-решт! – і вирішив узятися, втративши надію знайти у Варшаві правду, й чигиринський сотник, адже справедливість, як він переконався, можна було відстояти лише із шаблею в руці.

Але для цього треба було дістатися вільного козацького краю, Січі Війська Запорізького низового, аби разом з низовим товариством вибороти свої права і гідність свою у чесному герці відстояти...

Нема в світі правди,
Правди не зіскати,
Бо тепер неправда
Стала панувати.
Сидить кривда на покутті
Поруч із панами.
Стоїть правда при дорозі
Разом з мужиками...

У ті часи правда була лише на пониззі Дніпра, на Січі в козаків.

Козак – слово тюркського походження і означає «вільна людина».

Навіть сьогодні бути вільним – навіть за демократії – ой не просто, а тоді, а в ті часи...

Посол німецького імператора С. Герберштейн, на початку XVI ст. відвідавши Польщу, яка окупувала тоді Україну та Литву, писав:

«Селяни тут... перебувають у такому жорстокому рабстві, що коли кого з них, буває, засудять на смерть, то він за наказом пана сам себе повинен убити. А як відмовиться це зробити, то його тяжко виб'ють... і все одно повісять...»

Відважні і нескоримі рятувалися втечею на Січ, на Низ Дніпра, щоб там бути вільним і жити з правдою. Втікали туди, де, казали, як байрак – там і козак. І козацькому роду нема переводу.

Кріпаки втікали від своїх панів поодинокі й гуртами. І навіть селами, з родинами, худобою та іншим майном переселялися в дикі краї, де тоді не було панів. Січ була прихистком для всіх, кого гнобили і хто не мирився з гнітом соціальним і національним, хто і багнув, і боровся за волю, і, врешті-решт, її здобував. На Січі приймали всіх, незважаючи на расу, національність чи соціальне походження. Там було козацьке товариство, січове братерство, і кожен, хто ставав козаком-воїном, вже іменувався гордо: «Товариш Війська Запорізького». Козацтво переділялося на полки по 500 – 1000, а згодом і більше вояків на чолі з полковником. Полки, своєю чергою, складались із сотень на чолі з сотниками.

Українське козацтво очолював гетьман, а Запорізьке, січове – кошовий отаман. Під час походу він мав необмежену владу. Разом із військовим писарем, суддею та обозним кошовий отаман утворював уряд – кіш Запорізької Січі. Кошову старшину обирали щороку на загальновійськовій раді, яка збиралася три-чотири рази на рік і вирішувала важливі справи: зустрічала послів, ухвалювала рішення про походи, ділила землі та угіддя між куренями тощо... І все по козацькому закону, по правді-справедливості... Ось тільки втекти від пана й дістатися до Січі було не просто.

А вже за Дніпровими порогами і починався той край, що згодом буде називатися Запоріжжям. Там Дніпро, нарешті пробившись крізь кам'яні страховиська – пороги й забори, розливався розлогою низиною, що тяглася далі й далі, аж до самого моря Чорного, колись званого Руським.

Там було – на плесі могутньої ріки – царство островів, великих і малих. За останнім порогом була й Хортиця – Велика й Мала. Там, за порогами, у Дніпро впадають багато річок,

там починається князівство плавнів – непрохідні багністі простори, зарослі очеретом і чагарником, край дикий та безлюдний. То вже були джунглі, як звуться на міжнародній мові – чи сленгу – густі, тяжкопрохідні, заболочені тропічні й субтропічні ліси.

У степу було безліч балок, зарослих травою й чагарником, та байраків – «Де байрак, там і козак», – вкритих лісом. А по берегах річок росли дикі яблуні, груші, вишні, сливи, траплявся й виноград. А ще – дуби, клени, в'язи.

А скільки у Дніпрі та його притоках і озерах водилось усілякої риби, ніким не ловленої і не ляканої, – білуга (деякі нагулювали й по кілька метрів завдовжки), осетри, севрюги, соми, шуки, лящі, окуні, тарані... Як свідчать сучасники, великою мережею за один раз витягали понад дві тисячі штук різної риби. Ні, з голоду пропасти у Великому Лузі було просто неможливо.

А скільки водилось у плавнях бобрів, куниць, диких свиней та водяних птахів – качки, гуси, лебеді, баби (пелікани). Балки й байраки кишіли вовками, лисицями, зайцями і навіть ведмедями. А скільки водилося тлустих, лінивих і неляканих дроф, стрепетів, куріпок!..

А неподалік у степах ходили табуни низькорослих диких коней з довгими густими гривами та хвостами, званих тарпанами, стада сугаків (диких кіз), і навіть зустрічалися й тури – уявляєте? Тури! Справжні велетні тури! Це такі величезні бики, що, наприклад, кинувшись на вершника, брали його на роги і перекидали разом із конем.

Про бджіл, що гніздилися не тільки в дуплах, а й просто в землі, в ямах, що переповнялися медом, і горе було тому бідоласі, який, необережно повівшись, провалювався в таку яму, де на нього чекали сотні тисяч бджолиних жал, і гинув він у тім солодкім меду...

Щоправда, у дніпровських плавнях була ще й тьма-тьмуща комарів, отруйних мух і мошви. А це вже лихо з лих. Вони накидалися на людину й так жалили-кусали, що тіло потім нестерпно свербіло, обличчя набрякало, очі так набрякали, що, як розказували, по три дні й повік несила було підняти. Тож у плавнях і пропасниця була, і всілякі тяжкі хвороби. А навесні, як дні були сухі, з татарської сторони (так званий лівий берег, правий називали руською, або козацькою, стороною) налітали великі хмари сарани. Вона градом падала на землю й миттєво зжирала всі злаки і трави, залишаючи позад себе наче випалену пустку. Сарана проникала в усі щілини, від неї неможливо було сховатися. А ще у плавнях, байраках і чагарниках, у високій траві було царство лютих гадюк – стережися!

І все ж степи ті з давніх-давен вабили людину – багатства там і справді були нелічені. Але й страх брав за душу цупкими пальцями. Лякали не лише пустка з бездоріжжям, звірі, гади чи отруйні мухи – найнебезпечнішими серед усього того бісівського поріддя були татарські людолови.

І все ж селяни втікали від панів, що були лютішими за татарських людоловів, і втікачі в тих диких, але таких багатих краях вважали себе вільними людьми.

Себто козаками.

«Ті з українського народу, – зазначатиме письменник XVII ст. С. Грондський, – хто... не хотів нести ярмо й терпіти владу місцевих панів, ішли в далекі краї, тоді ще не залюднені, й здобували собі право на свободу... засновували нові селища і, щоб відрізнятися від селян, що належали панам, стали називати себе козаками».

Так у тих краях виникали козацькі слободи (від слова «свобода», селище, де живуть вільні від феодальної залежності люди) і хутори.

Так з'явилося козацтво. І воно оживило малолюдні степи. Козаки, тримаючи за плечима рушницю, орали цілину, вкриту рясною травою і зарослу тернами, перетворюючи степ на квітучі лани, прокладали дороги, будували мости через безіменні ріки, розводили сади. З розвитком рільництва почали розвиватися скотарство й різні промисли – рибальство, мисливство, селітроваріння.

Починала творитися козацька організація, товариство. Козаки об'єднувались у громади і всі питання вирішували спільно на радах чи сходах. Там же обирали старшину – отаманів, осавулів, суддів. Засіваючи землю, розводячи худобу, будуючи слободи й хутори, козаки були готові щомиті відбивати напад тих чи тих людоловів – татар чи своїх панів. Хати ставили невеликі, з хмизу, обмазаного глиною – така оселя називалася зимівником, а козаки, які господарювали, зимівниками.

Небезпека чигала на кожному кроці, тож до неї треба було бути щомиті готовим. Тому козаки у найзручніших місцях зводили невеликі укріплення – городки, або січі. А січами вони називалися через те, що їх робили з рублених або січених колод. Одна з таких січей і виникла на Хортиці, що й започаткувало решту – сім Січей Війська Запорізького низового.

...Січ так нагадувала, – зазначає один з істориків, – грізну фортецю. З бійниць її визирали жерла гармат і дула козацьких самопалів. Посередині укріплення був майдан. Він відіграв велику роль у житті війська. На майдані збиралися козацькі ради, які розв'язували найважливіші військові справи. Тут же можна було запримітити стовп (біля нього карали злочинців) і великі литаври, – б'ючи в них, скликали козацтво на збори. В різних місцях навколо майдану стояли військова канцелярія, пушкарня, хати старшин, комори, а також кузні й майстерні, де лагодили й виготовляли зброю, робили порох тощо.

Нарешті навколо майдану стояло кілька десятків низеньких довгастих хат – куренів, збудованих зі сплечених з лози щитів, обмазаних глиною і критих очеретом. Тут жили ті козаки, що складали січову залозу, а також новоприбулі до Січі втікачі.

Згодом поблизу Січі виросла невелика слобідка. Тут жили й працювали різні ремісники – кравці, шевці, ковалі, зброярі, а також стояли різні крамниці, шинки, пивниці. У слобідці був і базар, на який приїздили козаки з околиць, купці з України, Росії, Молдавії, Польщі, Криму, Туреччини.

Підступи до Січі охороняли з вартових веж – бекетів, висунутих далеко в степ. Козак, який стояв на вищці, пильно вдивлявся в далечінь. Завбачивши ворога, він запалював бочку зі смолою чи оберемок сухого бадилля, сідав на коня і мчав до сусіднього бекету. Полум'я і стовп диму, що здіймався до самого неба, були знаком загрозової небезпеки. Його передавали від одного бекету до іншого, і скоро всі довідувалися про наближення ворога...

Луг – це поросла травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножать. Або ще – низина, поросла лісом.

А тих, хто переховується в лузі, звали лугарями.

Лугарювали в лузі насамперед козаки – бо хто ж іще, крім них, поткнеться в ті безлюдні глухі краї?

До речі, про козаків.

Лугом, але вже Великим, називали в XVI–XVIII ст. дніпровські плавні нижче від порогів у пониззі Дніпра.

Тоді й пісня (чи пісенна приповідка) була:

Ой, Січ – мати,
А Великий Луг – батько.

Для козаків, звісно.

Заплава Дніпра у володіннях Запорізької Січі, що простяглася з обох його боків від Хортиці на 100 км за ширини від 3 до 25 км, загальна площа – понад мільйон десятин землі. Для розвитку господарства Запорізької Січі угіддя Великого Лугу щороку розподілялися жеребкуванням між 38 куренями Січі, чи – Вольностей Запорізьких. Або ще – Війська Запорізького низового.

Так ось, за переказами – а вони живучі, хоч у яке століття заглянь, – Великий Луг був чи не нашпигований скарбами, мрія про які багатьом – зокрема й авантюристам – і спати не давала. Розказували пошепки, роблячи очі страшними, що в численних балках і «могилах» Великого Лугу майже щорічно знаходили «старовинні мідні та срібні гроші», що їх виносили на поверхню весняні води – повені. Та що й казати, як там, хоч куди поткнись, всюди землю таки й справді нашпиговано коштовним багатством. Та так, що одна з річок Великого Лугу, яка впадала в Дніпро, навіть мала ймення – Скарбна. Дідівський, чи прадідівський, переказ свідчить, що «біля Скарбної, де стара Січ, є стрілиця, а в тій стрілиці сховано весь запорізький скарб». Про те, що запоріжці господарювали на Скарбній, свідчить і такий факт: у гирлі річки в минулому столітті було знайдено дві затоплені «чайки».

Так от, Хортиця й межувала зі знаменитим козацьким Великим Лугом – дніпровськими плавнями, що були родючими і плодючими, багатими на рибу, різних птахів, дичину, та ще й були вкриті лісами-чагарями та цілющими травами. Плавні були помережані річками, ериками, протоками й протічками, озерами та балками. Як повесні води заливали Великий Луг, то незатопленими залишалися лише підвищені місця, перетворюючись у тимчасові острови серед моря розбурханої повені... Вважається, що Геродот, який кілька тисячоліть тому відвідав Дніпрові (тоді Бористенові) береги та описав вкриті лісами і травами низину, порізану й омиту протоками Дніпра-Бористена, то він назвав її Гілеєю, яка в козацькі часи прибрала ймення Великий Луг.

Запоріжці тому й називали Великий Луг своїм батьком, що він був джерелом їхнього життя. Та й добре захищав козаків своїми неприступними пущами, протоками, річками та озерами чи багнищами від татар. Та й до всього Великий Луг посідав особливе місце в духовному житті козацтва. Тож тоді козаки й співали, що Січ – мати, а Великий Луг – батько. Чи як у Т. Шевченка:

А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком Запорізьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити...

«На південний захід річище Дніпра помітно розширювалося. Тут починалася Військова Скарбниця. За переказами, в цьому місці запоріжці ховали військовий скарб. «Розповідають, – писав Боплан, – що козаки заховали тут у каналах безліч гармат, і ніхто з поляків не знає цього місця, бо вони ніколи не бувають тут, а козаки, зі свого боку, тримають це у великій таємниці». У Військовій Скарбниці, у вузьких звивистих протоках, серед густих заростів очерету й чагарнику, стояла Запорізька флотилія. Скрізь у надійних місцях розташовано козацькі пікети. «Тут, – писав Боплан, – загинуло чимало турецьких галер... які заблудилися між островами і не могли знайти дороги, тоді як козаки у своїх човнах стріляли в них з очерету. Відтоді, – додає він, – галери не заходять у Дніпро далі як на 4–5 миль від гирла» (В. Голобуцький).

Через Вольності Війська Запорізького низового, а там він і широкий, і глибокий, і швидкий, Дніпро простягнувся більш як на 500 кілометрів.

І всі береги його в нижній течії – за винятком хіба порогів – вкриті густими плавнями, щедро зарослі трав'яними хашами, чагарниками та лісами, ще й перетяті в різних напрямках

посестрами його, блакитними річками, протоками й озерами, лиманами – тільки вздовж його берегів їх було 465!

А ще ж дев'ять порогів – Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнигівський, Будилівський, Лишний та Вільний!

А ще ж забори – пасма диких гранітних скель, що розкидані по руслу ріки, особливо з правого берега, але які не перетинають ріку повністю з одного берега на інший, залишаючи вільний прохід для суден, всього їх 91, а шість із них просто-таки велетні. А ще ж то там, то там на Дніпрі стирчать поодинокі скелі. Найвідоміші з-поміж них – Богатир, Корабель, Гроза, Розбійник.

А ще ж плавні, озера, острови. По всьому Дніпру, в межах земель запорізьких козаків їх було 265 – великих і малих. І все це у тих краях було вкрите трав'янистою та деревною рослинністю. З усіх несходимих плавнів найзнаменитішим був Великий Луг, він починався біля лівого берега Дніпра, навпроти Хортиці, тягнувся 400 з лишком кілометрів і закінчувався на тому ж березі поблизу урочища Паліївщина, вище від Микитиноного Рогу.

Але щоб там відстояти свою свободу і саме життя, і честь свою лицарську, козакові треба було міцно тримати в руках свою «чесну зброю».

І пробираючись на низ, до Січі Запорізької, славної-преславної, Богдан Хмельницький вряди-годи та й повторював, як присягу:

– Якщо маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, не все! Жив Бог і козацька ще не вмерла мати...

Частина друга

Прийшов, побачив, переміг...

Хто не чув цього – тепер знаменитого у віках – афористичного вже вислову (і не дивувався йому) Цезаря Гая Юлія?! Жив він – полководець, римський диктатор і по суті монарх – давним-давно (100 – 44 рр. до Р. Х.), а й досі оте – «Прийшов, побачив, переміг... згадують цитують, дивуються.

Це він так «сказонув», коли виступив – як завжди рішуче й стрімко-навальню, не даючи супротивнику й отямитись – проти Мітрідата з Понтійського царства та сина його Фарнака і в першій же битві римські легіони без зусиль розгромили різномасту, наспіх зібрану армію боспорського царя. Про цю вражаючу перемогу Цезар і написав у донесенні всього лише три слова (але які!): прийшов, побачив, переміг...

Так сталося і в Богдана Хмельницького, коли він, нікому до того не знаний, прибувши на Микитинську Січ 11 грудня 1647 р., вчинив точнісінько так, як раніше нього «утнув» Цезар. Різниця тільки в одному слові. У Цезаря: «Прийшов, побачив, переміг», у Хмельницького – «Прийшов, виступив, переміг».

А прийшов (власне, прибіг, гнаний і переслідуваний) на Січ сотником, виступив перед козаками і...

І повернувся в Україну вже гетьманом Війська Запорізького низового та всієї України, повернувся таким знаним, що тієї відомості йому вистачить на віки. І ще на віки вистачить. Шкода, що в подальшому він не завжди був таким рішучим, як Цезар, але то вже інша історія. А тоді справді так і було: прийшов, виступив, переміг... Це трапилося на самому початку його вражаючої діяльності. Перед цим Хмельницького тримали ув'язненим у селі Бужині Чигиринського повіту Київської губернії та за наказом коронного гетьмана Потоцького «мали стратити як людину, що напевне стоїть на чолі народного повстання проти польського уряду. Але тоді, коли в Бужин прийшов такий грізний наказ, страчувати вже було нікого: Хмельницький зі своїм сином Тимофієм утік у Запорізьку Січ...» А далі, як пише Дмитро Яворницький, чию цитату наведено, «Хмельницький скликав загальну козацьку раду й на раді виголосив зворушливу промову, що глибоко запала в серця запоріжців і підняла їх на високий подвиг визволення України від польського ярма: «Віра наша свята зневажена... Над проханнями нашими сейм глумиться. Немає нічого, що б не міг вдіяти нам шляхтич. Війська польські ходять селами й часто цілі містечка винищують дощенту, ніби задумали винищити рід наш!... Дивіться на мене, писаря військового, старого козака, мене гноблять, переслідують лише тому, що так хочуть тирани. До вас приніс я душу й тіло, переховайте мене, старого товариша; захистіть самих себе: вам те саме загрожує».

І – прийшов, побачив, переміг.

Будучи гнаним сотником, повернувся в Україну гетьманом.

І вже заспівали кобзарі по всій Україні:

...Тоді-то у святий день,
У божественний у вівторок
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
«Ей козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сну уставайте,
«Отче наш» читайте,

На лядські табори наїжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мстивих панів, упень рубайте.
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подайте!».
Оттоді-то ж козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сну уставали,
«Отче наш» читали,
На лядські табори наїжджали,
Лядські табори на три часті розбивали,
Ляхів, мстивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подали.

Це чомусь у нас так прийнято в деяких історичних працях починати відлік Січей з Томаківської, тоді ж коли першим центром – військовим, адміністративним і господарським Війська Запорізького низового була...

Так, так, Хортиця. Знаменита у віках, і таких, які не чули би про неї, у нас і немає.

Колись, давним-давно, во врем'я оно (а хто каже, ще за вікопомних козацьких часів, чи й ще за бозна-яких), так ось, тоді на тім острові хорти водилися. Се такі тонконогі, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю собаки (згодом їх приручать мисливці).

Тоді їх – хортищ – багато водилося на острові. Кажуть, вони й стерегли скарби. Злюками були ті хортища, просто скажені, лише бісів і слухалися. Хто, бувало, поткнеться тоді на острів, аби скарб чи бодай який скарбець знайти, швидше всього знайде... Але – свій кінець. Від тих хортів, які стерегли той острів зі скарбами.

І була серед тих хортищ одна хортимця, владарка їхня. Люта твар була, навіть самі хортові собаки її боялися, а про людей годі й казати. Ніхто й поткнутися тоді на острів до скарбів не смів – власне життя дорожче.

Ось від тієї хортимці, владарки хортових псів, і зветься острів Хортицею.

Сьогодні про неї можна прочитати в будь-якій енциклопедії чи довіднику десь приблизно таке: острів на Дніпрі, нижче Дніпрових порогів. Входить у міську смугу сучасного Запоріжжя. Вперше згадується під назвою о. Святий Григорій у праці візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією». Згодом Хортиця відігравала роль важливого стратегічно-опорного пункту Запорізької Січі. До 1775 р. (з перервами) входила до складу володінь Запорізької Січі...

У Дмитра Яворницького, в його знаменитій тритомній «Історії запорізьких козаків» можна прочитати:

«Острів Хортиця – найбільший і найвеличніший з усіх островів на всьому Дніпрі...»

І далі історик зазначає, що наші предки, слов'яни-язичники, зупиняючись на острові нижче порогів під час плавання по Дніпру на шляху «Із варяг у Царград», могли приносити жертву своїм богам. «Пройшовши Карійський перевіз (тепер переправа Кічкас, вище о. Велика Хортиця. – В. Ч.), вони – руси – пристають до острова, котрий зветься іменем Св. Григорія. На цьому острові вони приносять свої пожертви: там стоїть великий дуб. Вони приносять у жертву живих птахів; навколо встромляють також свої стріли, а інші кладуть шматки хліба й м'яса, і що в кого є, за своїм звичаєм. Тут вони кидають жереб – убивати птахів і їсти (зокрема чорних півнів. – В. Ч.) чи залишати в живих...» У руських літописах назва Хортиця уперше

згадується під 1103 р., коли великий князь Святополк Ізяславич у союзі з іншими князями йшов походом проти половців...

Але мине ще 400 років, перш ніж Хортиця стане на віки вічні знаменитою, дякуючи козакам. А найперше одному князеві, тепер відомому під козацьким ім'ям Байда.

А втім, про це вставна новела.

Князь Вишневецький, або як на Хортиці виникла не знана до того Січ

Є на Тернопільщині містечко (селище міського типу, смт) – Вишнівець, розташований на лівому березі Горині (правій притоці Прип'яті) з населенням, що 2000 р. складало близько чотирьох тисяч осіб.

Герб містечка, ймовірно, походить із середини XVI ст. Ним був родовий знак князів Вишневецьких – «Корибут» (на червоному тлі золотий хрест із перехрещеними кінцями, поставлений на перекинутому рогами догори півмісяці, під яким шестикутна зірка). Перша писемна згадка датується 1395 р., коли Вишнівець був власністю князя Корибута Ольгердовича. Згодом цей рід прибрав прізвище Вишневецьких, від назви їхнього містечка. До цього роду належить і князь Дмитро Вишневецький, з ім'ям якого й пов'язують заснування Запорізької Січі. У 1925 р. в головному корпусі палацу князів Вишневецьких відкрито музей. Сам замок Вишневецьких було спалено, але згодом, у 1962–1970 роках заново відбудовано. Крім замку, збереглися палац і парк князів Вишневецьких.

Це був знатний рід, який, своєю чергою, брав початок від найзнатніших удільних волинських князів Гедиміновичів, а ті вели свій родовід од династії турово-пінських Рюриковичів. От і виходить, що за своїм генеалогічним древом Дмитро Вишневецький міг претендувати не лише на титул великого князя київського, а й на престол короля України. А натомість він подався в козацькі вожді.

Ординці постійно торували шлях в Україну і спустошували її так, що вона не встигала залюднюватися. Будучи черкаським і канівським старостою – південне пограниччя України, – Дмитро Вишневецький, невгамовний і непосидючий лицар України, вирішив нарешті перепинити татарам шлях, яким вони набігали в Україну, себто спорудити на острові Хортиці, в пониззі Дніпра, що було за порогами, потужне укріплення й поставити там надійний та постійний гарнізон, залогу з воїнів-професіоналів, для яких захист кордонів України став би справою всього їхнього життя. І князь Дмитро Вишневецький вирішив створити військоове товариство, лицарський козацький орден на границях України. Продовжуючи справу, благородно-самовіддану та, безперечно, лицарську, що її розпочали попередники, козацькі ватажки Богдан Глинський, Костянтин Острозький, Михайло Глинський, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич (усі вони були козацькими гетьманами), Дмитро Вишневецький, зібравши на півдні України відчайдухів, готових заради захисту рідного краю на все, повів їх на низ Дніпра, за пороги, і на острові Хортиця почав будувати спершу дерев'яно-земляну січ із вежами для гармат і казармами для залогі, з наміром згодом збудувати там кам'яну фортецю Січі козацької (оскільки це було за порогами, то й Січ за традицією зватиметься Запорізькою, а козаки – Військом Запорізьким низовим). Це були збройні сили новонародженої Козацької республіки. Ті збройні сили, які, захищаючи Україну, вестимуть кількасторічну героїчну боротьбу проти турецько-татарської навали.

І через віки Січові стрільці Української Народної Республіки, незмінним командиром яких із січня 1918 р. був полковник Євген Коновалець, співали на маршах:

Гей, там на горі Січ іде,
Гей, малиновий стяг несе,

Гей, малиновий... Наше славне товариство,
Гей, марширує, раз, два, три!
...Гей, повій, вітре, із степів,
Дай нам силу козаків...
Гей, дай нам силу, відвагу,
Гей, Україні на славу,
Гей, Україні... Наше славне товариство,
Гей, марширує, раз, два, три!

...Це вже потім про князя Вишневецького, який у народній пам'яті на віки вічні залишиться козаком Байдою – убитим, але безсмертним, – кобзарі співатимуть:

Ой висить Байда (на гаку) та й гадає,
Та на свого джуру та й споглядає...
Ой, джуро мій молодесенький...

У князя Вишневецького джура був і справді молодесеньким. З ним і з козаками князь вперше прибув на Хортицю, славний острів, якому судитиметься стати першою Січчю на Дніпрі за порогами...

І прибув, як уже мовилося, з козаками-паливодами та з джурою молодесеньким...

А треба вам сказати, що той, хто вперше, вирішивши стати козаком, військовим товаришем, прибував на Січ іще зеленим юначком, без військового та без житейського досвіду, то мав якийсь час побути на становищі «молодика», або «джури», аби набратися військово-козацького досвіду. Під керівництвом звичайно ж старшого запорожця. (Чи не в кожного бувало січовика таких молодиків, яких він учив «на козака», бувало й по кілька.)

Джурами також називали зброєносців козацької старшини. Це були своєрідні ад'ютанти для різних доручень в офіцерів.

А вже як молодик із роками набирався військового досвіду, показував свою кмету, звиягу та мужність, і надто, коли з козаками витримував з честю морський похід, тоді вже й ставав повноправним козаком...

І князь Дмитро Вишневецький прибув на Хортицю облаштовувати там Січ разом зі своїм джурою. Спершу козаки на княжого джуру й уваги не звернули, джура як джура, кожний старшина козацький неодмінно мав свого джуру – зброєносця і помічника. Княжий джура вдався на вроду: карі очі, чорні брови, біле личко... Стрункенький такий, тільки голосок у нього був мовби не чоловічий, а ніби дівочий – тоненький та дзвінкий... Придивилися козаки – і з подиву аж свиснули: дак це ж дівчина у князя, а не якийсь там джура! Дівчина, хоч і вбрана в козацький одяг. І спить вона разом із князем, і дехто чув, ночами у них таке відбувається, таке... Аж стогне той джура в козацькому вбранні.

І ясно стало козакам: любов у них. У князя з джурою, в ролі якого виступає кралечка, тільки й того, що вбрана в козацький одяг.

І почали козаки ремствувати: у князя любка-голубка, а вони вже й забувати почали, що таке жінка та як з нею любощами займаються... Почали бурчати: нам би теж кожному по такому джурі. Чому це князь має коханку, звабу юну, а їм зась... І чоловіче товариство Січі, зголодніле до жінок, почало в князя вимагати дозволити і їм завести по любці-голубці... На Січі всі рівні – хоч князь, хоч простий козак. То чому князеві можна, а козакам – зась?

Князь Вишневецький про таку забаганку козаків спершу і слухати не хотів.

– Козак мусить воювати, – казав, – а не біля дівки-жінки ніжитись...

– А сам ніжишся з дівкою, хоч і вбрав її, аби відвести нам очі, в козацьке вбрання та за джуру свою любку-голубку видаєш...

Козаки не вгамовувались, і князь збагнув: так і до чварів-розбратів на Січі недалеко. І причиною тому стане його любка-голубка, з якою він ночами і справді, любов крутив...

І, кажуть, велів князь свою любку-голубку, аби розбрату не було, кинути зі скелі у Дніпро... Так воно було насправді чи не так, але подекують, що таки й так... А вчинивши таке, князь Вишневецький як шаблею рубонув:

– Віднині і довіку не бувати на Січі жінкам! Козаки мусять воювати, а не біля жінок пропадати! А хто з козаків не послухається і заведе собі на Січі жінку, любку-голубку, того велю теж скинути зі скелі у Дніпро!

Може, це байка... Але звідтоді жінкам на Січ і потикатися заборонено. Звідтоді на Січі жили тільки нежонаті козаки, і це вони, на відміну від жонатих козаків по запорізьких зимівниках і хуторах, називали себе лицарями й товаришами. А тих, хто жив на хуторах, у зимівниках і жінку мав, називали сиднями та гніздюками. Відтоді, Боже борони, щоби жінки не лише на Січі були, а й побіля Січі. І відтоді Військо Запорізьке низове переділилося на січовиків, справжніх лицарів, і зимівних козаків. Перші й були квітом козацтва.

І буде записано, як закарбовано до історії: однією з найбільших заслуг Д. Вишневецького стала побудова за його наказом на початку 50-х років XVI ст. добре укріпленого замку на острові Хортиця. Він став основою створення тут першої Запорізької Січі. У 1557 р. гетьман Вишневецький на чолі запоріжців майже місяць оборонявся від багатотисячних орд хана Девлет-Гірея і переміг ординців, а вже наступного року у відповідь на напад хана 30-тисячне козацьке військо Вишневецького оволоділо Перекопом і здійснило похід на фортецю Азак (Азов).

За Д. І. Яворницьким, «назва козацької столиці «Січа, Січ» виникла від слова «сікти», «висікати» в розумінні рубати... піонери нової землі, обравши для свого поселення відлюдні лісові нетрі, малодоступні для набігів степових вершників, висікали серед неї ліс і тут, на розчищеній лісовій місцевості... заводили своє селище... Але ця назва, виникнувши в лісовій місцевості, переносилася й на ті місця, де взагалі не було лісу... Траплялося, що обране місце для влаштування в ньому вимагало штучних укріплень: для цього висікали десь поблизу наміченого для Січі місця товсті дерева, загострювали їх згори, осмолювали знизу і вбивали частоколом навколо якогось острова чи мису правильною підковою. Отже, назва козацької столиці «Січ» мала подвійний зміст: це було розчищене серед лісу або укріплене висіченим лісом місце...» До всього ж, запорожці, як далі зазначає історик, «вважали своїм головним завданням сікти голови ворогів... У переносному значенні слово «Січ» означало столицю всього запорізького козацтва, центр діяльності й управління всіма військовими справами, резиденцію всіх головних старшин, котрі очолювали низове козацтво».

І таку Січ першим започаткував князь Дмитро Вишневецький, що стане згодом відомим на віки під популярним козацьким ім'ям Байда, як і трагічна доля князя Вишневецького, безсмертного Байди.

У деяких виданнях так і пишуть: Байда Вишневецький – український князь, прообраз безстрашного козака Байди, оспіваного за мужність і лицарську відвагу в народних думках... Байда, хоча звати його Дмитро.

Історик Д. Багалій залишив йому таку характеристику: «Князь Дмитро Вишневецький – особистість у багатьох відношеннях видатна. Це була людина добра, заповзятлива і надзвичайно любима козаками. Сміливий вождь, він повсякчас шукав небезпеки і боротьби, для нього боротьба з невірними була головним завданням життя».

Історик М. Грушевський зазначив, що Д. Вишневецький «блискучим, променистим метеором перелетів через українське жите середина XVI ст.».

Пригадуєте:

В Царєграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку,

Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»

Байда не захотів, звісно, потурчитись, тож і відповів султанові:

«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая».

І Байді було відразу ж винесено присуд:

Ой як крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте!»

Про жахливий фінал козака Байди (байдувати раніше означало козакувати) всім добре відомо.

Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого джуру та й споглядає...
– Ой джуро мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки,
Хочу вбити я для його дочки, —
Ой як стрілив – царя вцілив,
А царицю – в потилицю,
А його доньку – в головоньку.
– Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!

Прототип знаменитого козака Байди – князь Дмитро Іванович Вишневецький в одній з битв на території Молдавії завдяки зраді потрапив у полон та був виданий турецькому султанові. А далі, як свідчить Д. І. Яворницький, «падаючи люттю до полоненого за руйнування Криму й південних міст, турки вирішили піддати їх найлютішій страті: кинути живими з високої вежі на гаки, вмуровані в стіну біля морської затоки по шляху з Константинополя в Галату. Кинутий з вежі Вишневецький, падаючи, зачепився за гак і висів так якийсь час живий, лаючи на всі заставки султана і проклинаючи мусульманську віру, доки його не вбили турки, не стерпівши тих прокльонів».

Після страти Дмитра Вишневецького козаки перенесли Січ із Хортиці, на яку тоді вже «вналилися османи та хани», на острів Томаківку. Він лежав при впадінні однойменної річки в Дніпро. Саме з Томаківської Січі козаки влаштовували блискучі походи на турецько-татарські міста й фортеці Приазов'я та Причорномор'я. Січовики спускалися вниз по Дніпру на човнах і

«чайках» і виходили в Чорне море. З часом турки збудували в пониззі Дніпра потужні фортеці, тож козаки змінили свої маршрути: пливли Дніпром до гирла Самари (до сучасного Дніпра), далі простували Самарою, Вовчою, Міусом або Кальміусом, перетягували в деяких місцях човни волоком на суходіл і виходили в Азовське море.

З Томаківки знаменитий козак Іван Підкова (прозваний так за чималу силу – підкови гнув руками) ходив походом на Молдавію, розбив військо турецького ставленика Петра Мірчі та навіть став господарем (князем) Молдавії. Коли повернувся в Україну, його за наказом короля Стефана Баторія схопили і стратили у Львові. Це той Баторій, що у 1578 р. утворив реєстрове козацтво (від слова «реєстр», тобто список) з кількох тисяч вояків. Реєстровці потрапили на військову службу Речі Посполитої та були її силою. І слухалися поляків, од яких отримували платню. І хоч Баторій надав реєстровцям певні права і привілеї, передав їм місто Трахтемирів разом з монастирем і шпиталем, реєстровці отримали клейноди, мали свою «армату», себто артилерію й отримували щорічний жолд – грошову винагороду. І все ж рядове козацтво реєстру, коли-не-коли виступало на боці народних мас, тож уряд Речі Посполитої постійно скорочував їхню кількість і не завжди їм довіряв... Томаківська Січ була базою великого козацько-селянського повстання під проводом Криштофа Косинського. З ним козаки ходили аж до Києва. Цим користалися татари й турки і вчиняли численні набіги на Січ. Сил у них було досить, і козаки невдовзі, переконавшись у неможливості подолати ворога, вночі вийшли на човнах із обложених укріплень. Увірвавшись вранці до покинутої Січі, ординці спалили і сплюндрували її, тож козаки перенесли свою столицю на вигідніше місце, краще укріплене самою природою, що було кілометрів за тридцять на південний захід від гирла Томаківки.

Так виникла Базавлуцька Січ, якій судитиметься проіснувати сорок чотири роки (1594–1638). Містилася вона на острові у гирлі ріки Базавлук – там, де до Дніпра впадали ще три річки: Чортмлик, Підпільна і Скарбна. (Тепер цю територію, яка входить у межі Нікопольського району Дніпропетровської області, теж, як і Томаківську Січ, затоплено водами Дніпра після пуску Каховської ГЕС.)

Козаки надійно укріпили Базавлуцьку Січ: її оточили земляними валами, поставили дерев'яний палісад із вежами, встановили гармати. Перед валом викопали рів, а взимку в льоду прорубувались ополонки, щоби ворог не міг дістатися до Січі по замерзлій воді. В середині Січі, біля майдану, де відбувалися козацькі ради, містились арсенал, церква, а вже далі стояли курені та інші будівлі.

У 1594 р. Базавлуцьку Січ відвідав посол австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга Еріх Лясота. Він агітував козаків прибути на Балкани і виступити там проти турецької армії. Місія, щоправда, не мала особливого успіху – кидати рідний край на поталу туркам і татарам, а самим зав'язатись на Балкани... Ні, на це козаки не пристали, але Лясота у щоденнику описав свою подорож на Січ та про зустрічі з козаками, а це – історичний документ. І все ж козаки Базавлуцької Січі робили походи проти татар, доходили аж до Стамбула, запалили його передмістя і добряче переполохали самого султана. За літописом Г. І. Граб'янки, цей султан буцімто зізнавався: «Коли сусідні держави йдуть проти мене війною, то я сплю, нічого не чуючи, а коли козаки, то мушу одним вухом прислухатися».

Українські козаки були вже знані й у світах. П'єр Шевальє, французький офіцер, історик, який 1648 р. командував загоном козаків, завербованих французьким урядом в Україні. Очолений Шевальє загін козаків брав участь в обороні Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 років, сам Шевальє бував в Україні та навіть видав книжку «Історія війни козаків проти Польщі», в якій писав, що «мешканці України, які сьогодні всі називають себе козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі та мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, нев-

томні, сміливі й хоробрі... Мова козаків... є слов'янською. Вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів».

Мерсі боку, як кажуть співвітчизники П'єра Шевальє.

Гійом Левассер де Боплан, до речі, теж французький офіцер, історик, автор вельми цінної книги «Опис України», що її він видав у 1650 р., в унісон своєму землякові П'єру Шевальє писав про українців:

«Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють. Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість із них гине на полі слави».

Теж мерсі боку, мсьє Боплан!

І навіть турецький літописець Наїм Челебі (XVII ст.) – козаки, не забуваймо, воювали з одноплеменниками Наїми, – так ось, навіть турок Наїма так зауважив про українських козаків, ворогів його співвітчизників:

«Можна впевнено сказати, що неможливо знайти на землі людей більш сміливих, які так мало піклувались би про своє життя і так мало боялись би смерті».

Базавлуцька Січ була головною базою під час селянсько-козацьких повстань під проводом Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Трясила, Івана Сулими, Павла Павлика, Карпа Скидана, Дмитра Гуні, Якова Остряниці в 1594–1636 роках. І в духовному житті Базавлуцька Січ відігравала значну роль. Так у 1632 р. за її піклування та її коштами було створено знаменитий Києво-Могилянський колегіум (згодом – академія).

Самій Січі ставало дедалі тяжче. Для Речі Посполитої вона була головним джерелом неспокою й повстань, тож поляки вживали всіх заходів, аби приборкати «сваволю». Після поразки козацько-селянських повстань 1637–1638 років сейм Речі Посполитої у своїй ординації зменшив козацький реєстр до шести тисяч. Чисельність полків було зведено до шести, і їх було повністю підпорядковано польським офіцерам. Замість виборного гетьмана на чолі козацького реєстрового війська став призначений королівський комісар, а полки очолили полковники польської шляхти. І козаки, аби вирватися з чіпких «обіймів» шляхти, перенесли осідок до Микитиноного Рогу, де і влаштували третю (без Хортиці) свою столицю Січ.

Низина в долині неспокійної річки Базавлук, де містилася Січ, щовесни заливалася водами, тож повинь частенько топила худобу, завдавала клопоту людям, заливала будівлі, змивала городи. Докучали комарі, які вилися клубками, частими були спалахи малярії. Тому й перенесли козаки свою Січ на Микитин Ріг, поближче до села Капулівки.

Ріг цей (або мис) був на правому березі Дніпра – тепер частина його затоплена водами Каховського моря, а частина входить у межі Нікополя.

Що ж до укріплень Базавлуцької Січі, то їх за наказом уряду Речі Посполитої було зруйновано, гармати передано гарнізонам польсько-шляхетських військ, що стояли у Києві та Каневі, а козацький флот («чайки») спалено. На Микитинській Січі для виконання контрольно-карних функцій розташувалася польська військова залага у складі кінноти з коронного війська, а також реєстрового козацького полку. Польські команди старанно стерегли всі шляхи, що вели на Січ, аби загородити шлях селянським втікачам.

У часи, про які йде мова, Запорізька Січ, до якої, рятуючись од Чаплинського, мчав Богдан Хмельницький, перебувала на Микитиному Розі, в найвужчому місці Великого Лугу (дніпровських плавнів), за скитських часів існувала переправа через Дніпро до скифської столиці, яка тоді була розташована на місці Кам'янського городища. Через Микитинський перевіз пролягав Соляний шлях Київської Русі в XI–XII ст. А вже як виникло запорізьке козацтво,

там поселився легендарний запорожець Микита, який і облаштував переправу, згодом названу його ім'ям. (Микитинська переправа згадується і в щоденнику Еріха Лясоти.) Сама Січ-кріпость була розташована на лузі, який омивався з трьох боків протоками Дніпра, а з півдня – самим Дніпром. У козаків тут завжди стояли прикордонна зала, митниця та перевіз. Прибуток надходив до скарбниці Коша.

І запише Дмитро Яворницький до своєї «Історії запорізьких козаків»:

«Позбавлений маєтку, дружини, неповнолітнього сина, осміяний на сеймі, кинутий до в'язниці й засуджений до страти, Хмельницький з сином Тимофієм на початку грудня 1647 р. втік із в'язниці в Запоріжжя. Тут, не доїжджаючи до самої Січі, яка на ту пору була на Микитиному мисі, він зупинився на острові Буцькому чи Томаківці, або ж Дніпровському острові...»

Кошовий отаман Січі Федір Лютай, слухаючи розповіді своїх вивідачів-розвідників, які розказували йому про сотника Богдана Хмельницького, про його позови і колотнечу зі шляхтичем Чаплинським, так і не міг збагнути: для чого сотник Богдан Хмельницький закликає січовиків до походу? Щоби справді звільнити Україну від гніту шляхетської Речі Посполитої, як то він гарно і палко виступає, чи щоби відомстити віроломному Чаплинському і повернути собі Олену Прекрасну?

Хоч як крути, хоч як верти, а виходило, що справжньою причиною появи на Січі Хмельницького є його бажання повернути собі Олену, відомстити клятому Чаплинському, в якого більше сили, ніж у Хмельницького, тож останньому і потрібні для цього козаки. А разом дозолити й королю. За те, що не захистив його перед шляхтою.

Гм... І потім, наситившись помстою, далі вірно служити все тому ж королю.

Федір Лютай зітхнув од своїх роздумів: невесела картина виходить. Дай, Боже, щоби він помилився у своїх гадках, щоби сотник Богдан Хмельницький примчав на Січ не заради якоїсь польки, у яку він чи не безтямно закохався (і це на шостому десятку літ, маючи дружину і шістьох дітей!), яка сьогодні спить із ним, а завтра з іншим. Хоча б із тим же Чаплинським. Вона навіть повінчалася з ним у костелі, бо не нашої, не православної віри зваблива дівка-жінка... А щоби прибув Богдан Хмельницький на Січ заради України – волю їй разом із січовиками здобувати...

З цього приводу письменник, історик козацтва Богдан Сушинський у своєму есе «Богдан Хмельницький» так зауважить:

«...Запоріжці, до яких уже дійшла чутка про милість короля до нового реєстровика і які з недовірою ставилися до реєстрового козацтва, що частенько виступало разом з поляками проти них, зустріли його (це коли чигиринський сотник вперше «прибіг» на Січ. – В. Ч.) насторожено. Проте Хмельницькому вміння прихилити до себе людей було не позичати. Він ревно поскаржився козакам на життя: це ж бо не жарти, шляхтич Чаплинський напав на його хутір, викрав дружину й коня! Щодо дружини, то істинні січовики додержувались на Січі обітниць безшлюбності, тому особливого співчуття в цьому питанні ніхто не виявив, понадто, що дружина була полькою, а от викрасти бойового коня – це вже було нечуваним зухвальством і несправедливістю! І січовики відчинили перед його загоном ворота своєї степової фортеці».

І далі письменник зазначає (правдивий і красномовний рядок):

«...Литовсько-польсько-український шляхтич Б. Хмельницький раптом відкрив для себе, що він не просто отаман повсталих козаків (ним він спочатку, шукаючи управу на кривдника Чаплинського, і ставати не збирався. – В. Ч.), а глава нової держави. В усякому разі, має всі шанси стати ним».

Це швидко збагнув сотник чигиринський, а він мав розум гострий, реактивний. Не підтримають його січовики, які все життя своє присвятили боротьбі за волю і кращу долю свого

народу, не підтримають, коли він закликатиме їх іти походом, аби повернути йому – та хто він такий, врешті-решт? – хутір та викрадену жінку. Ще б пак! Жінки для козаків, що їх вони міняють на тютюн, невелика цінність, вони обходяться без них. І не підуть за ним походом, аби повернути йому хутір. А от щоби звільнити Україну, витурити з неї ляхів – підуть. У вогонь, і у воду, і в саме пекло, аби принести Україні-неньці рай. І збагнувши це, Хмельницький і закликав козаків... Ні, ні, не повертати йому викрадену жінку та хутір, а йти походом, щоби повернути українцям забрану в них Україну і створити свою, козацьку державу. А звільнивши Україну, він, як кажуть, по ходу кампанії, звільнить і свій хутір, і, головне, викрадену його любку-голубку...

Першим про втечу Хмельницького із в'язниці дізнався польський коронний гетьман Потоцький, як і про те, що втікач уже прибув на Січ, щоб підбурити козаків до зброї. Тож звелів послати до Микитинської Січі наказ, аби втікача схопили й доставили до нього. Дізнавшись про це, Богдан залишив Січ і вирушив на Низ, до лиману. Але за ним погналася польська залога, що була на Січі, – 500 козаків-реєстровців і 300 поляків.

Як свідчить Дмитро Яворницький, «помітивши погоню, Хмельницький послав до козаків, що переслідували його, двох своїх співучасників і через них переконав козаків, що він повстав проти поляків, а не проти кровних і єдиновірних товаришів, і наміряється захищати благочестиву віру, до чого і закликає всіх своїх одноплемінників. Тоді козаки збунтувалися проти поляків, частину їх перебили, частину розігнали, після чого звільнили все Запоріжжя від лядського гніту».

Хмельницький повернувся на Січ і в присутності всіх січовиків, кошового отамана, старшин виголосив промову, в якій «красномовно зобразив наругу єзуїтів над православною вірою і служителями святого вітваря, глум сейму над козацькими правами, насильства польських військ над жителями українських міст і містечок, про здирства і знущання».

І насамкінець заявив:

– До вас несучу я душу й тіло, – сховайте мене, давнього товариша, захищайте самих себе, бо й вам це загрожує.

Говорив він так гаряче й палко, не говорив, а наче гнівну, але святу пісню співав, тож вражені його промовою козаки відповіли:

– Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем!

Було ухвалено збирати в Січі всіх козаків. Як писатиме М. Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький», «з лісів і ущелин прибігли в січ хлопці-втікачі, котрі жили під назвою лугарів, степовиків і гайдамаків по берегах Дніпра, Бугу, Самари, Конки у землянках, одягнені у звірині шкури, вдоволені лише мізерною тетерею та зате вільні, як вітер, за висловом їхніх пісень».

Поки Хмельницький ходив у Крим, щоб знайти там допомогу в боротьбі з поляками, кошовий Федір Лютай збирав козацтво – все кінне й піше низове Запорізьке Військо, бо переконався: Хмельницький на Січ прибув, щоб підняти козаків на захист України від польської шляхти. За це готовий був хоч і на смерть іти і сам кошовий отаман. Як писатиме С. Величко в своєму літописі, «Хмельницький дуже хитро й передбачливо розпорядився кошовому отаманові й курінній отаманні, так що про його задуми і від'їзд до Криму (там Богдан шукав союзників у боротьбі зі шляхтою. – В. Ч.) не лише не могли довідатись через своїх шпигунів поляки, але й усе військо низове (крім самої отаманні) нічого не знало аж до повернення Хмельницького в Запорізький Кіш. А якби знало про це військо, то знали б і поляки, і тоді вони могли б іншу приготувати зустріч Хмельницькому, ніж запоріжці».

Хмельницький прибув у Січ 18 квітня, маючи при собі чотирьох знатних татар, посланих ханом Тугай-беєм. Січовики привітали Хмельницького «радісним серцем», а дізнавшись про «прихильність і ласку» до Хмельницького й до всього Запорізького Війська кримського хана

і про допомогу його мурзи Тугай-бея, зраділи ще більше. Увечері того дня вдарили з трьох найбільших гармат і це означало, що наступного дня має зібратися все кінне військо. Вдарили три найбільші гармати. Наступного дня, ледь засіріло, на Січі зібралось багато Запорізького низового Війська – тоді воно налічувало понад 30 тисяч вояків. Як розповідає Дмитро Яворницький, «коли вдарили у котли (тулумбаси) для скликання ради, стало видно, що січовий майдан занадто тісний для такої сили війська; тоді кошовий отаман разом з Хмельницьким вийшов за січову фортецю і став на просторішому майдані. Коли старшини й усе військо стали на свої місця, було оголошено про розпочату велику справу проти поляків за їхні кривди й утиски, чинені козацькому війську й усьому українському народові; водночас було оголошено, що справі Хмельницького співчуває кримський хан Іслам-Гірей, котрий послав до козаків знатного мурзу Тугай-бея з чотирма тисячами орди, який висловив повну готовність особисто допомагати козакам проти поляків, але за це залишив у себе заложником старшого сина Хмельницького Тимофія».

Почувши ці слова, військо відповіло: «Слава й честь Хмельницькому! Ми мов череда без пастуха, нехай Хмельницький буде нашим головою, а ми всі, скільки нас тут є, готові йти проти панів і допомагати Хмельницькому до останньої втрати живота нашого!». Ці слова сказані були «єдиними вустами і єдиним серцем» усього зібраного на площі Запорізького низового Війська. Після цієї промови кошовий отаман відразу ж послав у січову скарбницю січового писаря з кількома курінними отаманами і знатними товаришами, звелівши їм винести звідти військові клейноди, аби вручити їх на площі Хмельницькому. Ті винесли зі скарбниці яскраво-червону, писану золотом королівську хоругву, бунчук на високому древку з позолоченою галкою; срібну позолочену та особливо майстерно виконану і прикрашену коштовними каменями булаву; срібну військову печатку й великі нові мідні котли з довбишем; окрім того три легкі польові гармати з достатньою кількістю пороху й куль.

Вручивши й поставивши перед Хмельницьким усі військові клейноди, низові козаки проголосили його гетьманом, привітали з новим званням і висловили цілковиту готовність усі, скільки було люду в Січі, йти з ним на війну».

І сотник реєстрового козацького війська, що був на службі в короля та уряду Речі Посполитої, втікши від Чаплинського на Січ, негадано став гетьманом. Таке трапляється, мабуть, раз на століття. Хоча... Гетьман (*польськ.* Hetman, від *нім.* Hauptmann – начальник) – на Україні в XVI–XVII ст. воєначальник козацького війська, а в XVII–XVIII ст. – правитель України і головнокомандувач козацького війська. До середини століття влада гетьмана поширювалася лише на Запоріжжя. Але вже в ході Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. гетьман – першим це був Богдан Хмельницький – став правителем України, а старшим на Січі так і залишиться кошовий отаман.

...І сотник реєстрового козацького війська, що був на службі в короля, Богдан Хмельницький – він же ще й генеральний писар реєстровців – негадано стає гетьманом Війська Запорізького низового. І лучилася сія подія 19 квітня 1648 року.

Проголосивши Хмельницького своїм гетьманом, частина козаків розійшлася по куренях, як і нині кажуть, «приливати» таку подію, інші ж із кошовим та новообраним гетьманом пішли до церкви, в якій одразу ж по закінченні ради задзвонили. На площі було відслужено літургію та вдячний молебень, потім за наказом кошового вдарили в тулумбаси, віддаючи хвалу Богові, пролунали постріли з 50 гармат, а вже за гарматами стріляла у високе та дзвінке весняне небо вся військова піхота, десять тисяч вояків якої стояло на січовому майдані та навколо Січі. Після стрілянини з гармат і мушкетів піхота розійшлася по куренях обідати, а новообраний гетьман разом із курінними отаманами пішов на обід у курінь кошового отамана, де вже старався Федір Лютай – так пригощав дорогих гостей, так пригощав, що гостини його всім запам'яталися... Було вирішено кошового відрядити з Хмельницьким на Україну вісім-десять

тисяч козаків, а решта війська мала розійтися по своїх місцях, паланках і промислах, де й перебувати в повній готовності до воєнної кампанії, себто бути готовими до нагального походу, якщо така потреба виникне і для них.

22 квітня 1648 р., взявши з Січі гармати й військові клейноди, гетьман Богдан Хмельницький на чолі козацького війська вирушив на Україну – рятувати її від утисків шляхти і здобувати своєму народові волю.

На гармати, чи як їх називали тоді, армати Хмельницький покладав чималу надію на успіх і майбутні перемоги у битвах. Та й козаки теж покладали великі надії на армати, вони у них завжди користувалися увагою й пошанівком, як наче якісь одухотворені істоти. Як свідчить літописець Самійло Величко, на Січі завжди було 50 гармат, тож кожний кінний загін запоріжців не виступав у похід без артилерії. У ті часи артилерія була дуже дорогою зброєю, тож на Січі зайві гармати зберігались у військовій скарбниці, у плавнях, у потаємних місцях нарівні з коштовностями. Та й Боплан засвідчує:

«Подейкують, що тут, у Військовій Скарбниці, козаки заховали у протоках безліч гармат».

Можливо, це трохи перебільшено (безліч гармат), але козаки мали їх чимало та берегли цю зброю. Вона була дуже дорогою і в ранішні часи, і в козацькі. Під час Гуситських воєн у XV ст. гармата середнього калібру коштувала стільки, скільки коштувало стадо – подумати тільки! – з 442 корів! Один постріл із гармати тоді вартий був дев'яти корів.

Гармати Запорізького Війська були переважно середнього та малого калібру, це забезпечувало артилерії чималу її рухливість і маневреність, що цілком відповідало козацькій тактиці.

За свідченням Самійла Величка, Богдан Хмельницький для поліпшення влучності вогню та маневреності об'єднав усі гармати – їх у нього було загалом 26 – в один підрозділ, а частину їх – 15 гармат – перевів на однокінну двоколісну тягу. Для кожної гармати він почав призначати постійну обслугу та клопотався навчанням гармашів.

Передовому полку було наказано форсованим маршем іти до Чигирини і ловити там підстаросту Даніеля Чаплинського, а спіймавши його, негайно доставити здирника до гетьмана Богдана Хмельницького «на дуже серйозну мову-розмову», – насмішкувато додав вчорашній сотник, а сьогоднішній гетьман. – Ой, побалакаю я з клятим ляхом! За все він відповість, за все. А найперше поверне мені Олену Прекрасну...»

Про Олену Прекрасну Богдан Хмельницький навіть у поході не забував ані на день і з великим нетерпінням чекав на зустріч із нею...

Турецько-татарська експансія загрожувала українцям фізичним знищенням. Шляхетська Польща загрожувала знищенням духовним. Польська шляхта прагнула привласнити величезні простори української землі та закріпити людей. Католицька церква іменем Христа благословляла будь-які бузувірства і розправи над непокірними «хлопами-схизматами», все роблячи, щоб окатоличити їх. Як свідчить «Історія русів», поляки чинили грабіжництва і звірства, «перед очима батьків спалювали людей на жару і варили в казанах, а потім і матерів віддавали на муки і смерть». І народ України весь час піднімався на боротьбу за волю та кращу долю...

І ось на чолі козацького війська, вчора збіглий сотник, а сьогодні вже гетьман Війська Запорізького рушив на землі «королівщини». Основними вимогами повстанців до польського уряду були: збільшення реєстру, повернення православним українцям забраних у них церков та видачі козакам платні за останні п'ять років. Жаль, але Хмельницький тоді вважав, що воює не з державою та королем, а всього лише з польською шляхтою.

Після обрання гетьманом і укладення військового союзу з Кримом Хмельницький спершу рішуче розпочав відкриту збройну боротьбу зі шляхтою. Протягом 1648 р. він здобув перемоги над польськими військами біля Жовтих Вод, під Корсунем, Пилявцями, здійснив

облогу Львова й оточення Замостя. Блискучі перемоги, хоча були й неуспіхи. Та перемог було набагато більше, і величезну територію України було визволено з-під влади Польщі; почалось утвердження нових козацьких порядків та органів влади. А все почалося, як уже мовилося, біля Жовтих Вод.

У квітні 1648 р. 8-тисячна повстанська армія вирушила назустріч польсько-шляхетським збройним силам. Прибувши в урочище Жовті Води, військо Б. Хмельницького, до якого приєдналися чотири тисячі легко озброєних татар, керованих Тугай-беєм, раніше за противника зайняло вигідні позиції між двома рукавами р. Жовті Води. 19(29)IV тут почалися запеклі бої з польським загоном С. Потоцького і Я. Шемберка. 2(12)V сюди прибули послані польським командуванням проти повстанців реєстрові козаки. Біля Кам'яного Затону вони перейшли на бік Б. Хмельницького. 5(15)V селянсько-козацькі загони перейшли у вирішальний наступ. Польсько-шляхетське військо, що вночі вже почало панічно відступати, в урочищі Княжі Байраки було оточене і повністю знищене. Після перемоги біля Жовтих Вод і розпочалася Визвольна війна українського народу за свою волю і кращу долю.

Заледве вражаючою перемогою селян і козаків закінчилося бойовисько біля Жовтих Вод, як кобзарі по всій Україні заспівали:

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, то той Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль, що по пиві грає?
Ой той то Хмельницький, що ляхів рубає.
Чи не той то хміль, що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький, що ляшенків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький і к Жовтому Броду, —
Гей, не один лях лежить головою в воду.
«Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди».
«А я ляхів не боюся і гадки не маю —
За собою велику потугу я знаю,
І ще орду за собою веду, —
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Становили ляхи дубовії хати, —
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати.
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби!
Утікали ляхів де якії повки, —
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на полі цвіти —
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глиця —
Не по однім ляху зосталась вдовиця...

«Гей, пане, пане Хмельницький, Богдане-Зиновію, наш полковнику Чигиринський, — питатиме українська дума і багатиме: — Дай, Боже Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли, а неприятеля під нозі топтали, а віри християнської на поталу в вічний час не подали!..»

Про Микитинську Січ, де його обрали гетьманом українського козацтва, Богдан Хмельницький ніколи не забував.

Не забув і того разу. Відразу ж, як відгрімiла битва біля Жовтих Вод, на честь першої перемоги і на знак вдячності за обрання його гетьманом, Богдан Хмельницький разом із вісткою про бойовий успіх надіслав Січі гостинець – 6 гармат, 4 хоругви, 2 бунчуки, 300 талерів на пиво і 300 талерів на січову церкву.

Були походи і битви, і Богдан Хмельницький вже сам собі не належав. Дивно вийшло. Принаймні гетьман ще довго дивувався: подався на Січ шукати захисту від Чаплинського і сили, щоб його подолати, а негадано, сам на те й не сподіваючись, підняв на війну всю Україну. Вже не проти якогось там Чаплинського, а проти всієї Речі Посполитої.

Але й піднявши проти неї повстання, розпочавши війну, і тоді не забував про Чаплинського і ту образу, що її завдав йому чигиринський підстароста, тож часто нагадував: шукайте, шукайте Чаплинського. Будь-що знайдіть грабіжника та притягніть до мене, маю йому повернути боржок.

Заодно нагадував і про Олену Прекрасну: найдіть прекрасну і прегарну, чарівницю і спокусницю, і теж до мене приведіть...

Але Чаплинський, почувши з якою силою Хмельницький повертається на Україну та про розгром ним війська Потоцького біля Жовтих Вод, аби не ризикувати життям, щез. Забув про свій шляхетний гонор і наче крізь землю провалився. Якщо Хмельницький захопив у полон сина самого коронного гетьмана Потоцького і той нічого не зміг вдіяти, то з ним, Чаплинським, він упорається за просто.

Лише за рік по втечі з рідних міст Хмельницький нарешті повернувся до Суботова. Повернувся як гетьман Запорізького Війська, переможець поляків у битвах біля Жовтих Вод, під Корсунем і Пилявцями.

А повернувшись до Суботова, проголосив його своєю гетьманською резиденцією, тож Суботів в один день наповнився козаками, кінними та пішими, і його вже було не впізнати. І щодень до Суботова мчали гінці, і щодень із Суботова мчали від гетьмана гінці, і ніхто з челяді Хмельницького віри не йняв. Справді-бо, кинутий був до в'язниці, вибравшись із неї, втікав без оглядки на Низ, і ось вам – правителем повернувся. Ледь не королем. Гетьманом такого війська!

Гетьман теж був радий такій переміні у своєму житті, але вряди-годи та й згадував її, Олену Прекрасну, – де вона? Ніхто не міг сказати, де поділася його колишня зваба, і гетьман теж журився.

Олена Прекрасна навіть у сні до нього приходила – така ж чарівна, така ж спокусливо-збаблива.

А якось прийшла й наяву.

У Суботів наче з неба впала – така ж прекрасна, спокусливо-збаблива.

І Хмельницький повірив: щастя у світі білому таки є. І воно не обминуло його. Такої радості, коли вона з'явилася, він не відчував навіть тоді, коли його, збіглого сотника, вибрали на Січі гетьманом.

Ось тепер, як повернулася Олена, він нарешті був уповні щасливий.

Зрадницю треба було негайно скарати – може, й на горло, – за те, що зрадила його і, знехтувавши ним, вийшла заміж за його ворога Чаплинського і навіть у соборі з ним обвінчалася, а він...

Він раптом – сам не встиг і збагнути, як то лучилося, – запропонував Прекрасній руку й серце.

І з'явилася вона в Суботові не якоюсь там побитою сучкою, якою, власне, і була, а чи не левицею, за якою немає аніякої провини і яка вирішила ним покомандувати. Щоправда, щось лисяче в цій левиці проглядало, але він, захоплений нею, не звернув на те уваги. Він, гетьман і непереможений полководець, повелитель такого війська, опустився на коліна перед

її струнками ніжками, обняв їх і, притулившись лицем до її колін, з насолодою вдихав пахощі її тіла, дурманів і чманів. І дурман той і чманіння те було солодкими.

– Гаразд, прощаю. Вставай, – сміялася вона.

«За віщо ти мене прощаєш?» – хотів її запитати, але не зміг, бо ще дурманів і чманів од пахощів її тіла, від її неперевершеної жіночності. Тільки згадка, що цим тілом упивався ворог його, Чаплинський, боляче різонула його, але він здавив люті ревності в естві своєму, утішив себе: але ж він переміг Чаплинського! Переміг, і Олена Прекрасна – віднині його. І треба хутчій насолоджуватися нею, пити, пити й пити її, всю випити – скільки там того життя. Та й раз-бо на світі живеш!

І Богдан Хмельницький, відкинувши всілякі сумніви й ревності, засліплений нею, Оленою Прекрасною, негадано – навіть для самого себе негадано, – запропонував їй руку і серце.

– Ти мене береш за себе? – зраділа вона.

– Я тебе беру за себе, – повторив він як присягу. – Ти будеш моєю дружиною, жоною любою моєю, і ми будемо щасливі.

Гетьману тоді йшов шостий десяток, але він почувався безвусим юнаком.

І юнаком упадав біля неї, і таким же юнаком відчував себе біля неї.

– От що творять з нами жінки, – казав і справді мав вигляд щасливого парубка, який вперше прийшов на вечорниці та зустрів там її, свою єдину.

А вона... Вона лисичкою хитренькою вертілася біля нього, липла до нього, зазірала йому в очі, дарувала йому солодкі поцілунки, і він навіть ночі не міг дочекатися, а хутчій тягнув її в потаємну кімнату, аби ще і ще раз насолодитися з нею любов'ю – такою ж незрівнянною, якою була й вона.

Ось тільки не часто випадало їм разом побути – походи, походи, походи, у які він, гетьман, вів своє військо.

І вона, проводжаючи за вуздечку його коня, співала йому українських пісень (коли вона їх вивчила?):

Козаче-соболі,
Візьми мене із собою
На Україну далеку!

Далі милий запитував свою дівчину, яку, відїжджаючи, покидав:

«Дівчинонько мила,
Що ж будеш робити
На Україні далекій?»
«Буду хустки прати,
Зеленого жита жати
На Україні далекій!»

А на запитання милого, що ж ти, мовляв, будеш їсти на Україні далекій, відповідала:

«Сухарі з водою,
Аби, серце, з тобою
На Україні далекій».
«Дівчинонько мила,
Де ж будеш ти спати
На Україні далекій?».
«В степу під вербою,

Аби, серце, із тобою...»

Він підхоплював її, садовив до себе на коня, цілував, лоскочучи її своїми довгими козацькими вусами, й опустивши на землю, мчав у свій похід попереду війська, а військо хором співало:

«Дівчинонько мила,
Де будеш ти спати
На Вкраїні далекій?»
«В степу під вербою,
Аби, серце, із тобою
На Вкраїні далекій!..»

І була різниця лише в одному слові.

У Цезаря – «Прийшов, побачив, переміг...», у нього – «Прийшов, виступив, переміг». Але різниця та в одному слові незначна. Бо він, як і Цезар, переміг, стрімко й навалю ринувшись у бій. І Чаплинський – ворог його, здирник і грабіжник, викрадач його щастя, – забіг безвісти (в Польщу чи й ще далі), забіг, навіть кинувши Олену. Очевидно, діяв за принципом: при втечі своя шкура ближче.

Ні, ні, він, Богдан Хмельницький, не підібрав покинутої зваби, він лише повернув собі те, що за правом першості належало йому. І те повернення, перемогу свою, треба було узаконити: Олена Прекрасна повинна стати його законною дружиною, і лише тоді він відчує всю повноту хмільної перемоги.

Частина третя

Такі солодкі ці кислючі цитрини

«Шлюб є Тайнство, в якому за добровільною (перед священиком і Церквою) згодою нареченого і нареченої жити спільно, благословляється їхній шлюбний зв'язок в образі духовного союзу Христа з Церквою, випрощується і подається благодать Божя для взаємної допомоги й єдності і для благословенного народження та християнського виховання дітей.

Ісус Христос освятив шлюб Своєю присутністю на весіллі в Кані Галилейській. Він також говорив: «Бог створив за образом Своїм людину, чоловіком і жінкою створив їх. І сказав: заради цього залишить чоловік батька свого і матір і приліпиться до жінки своєї, і будуть двоє одним тілом. Тож вони вже не двоє, а одна плоть. Отже, що Бог з'єднав, того людина нехай не розлучає. Тому чоловік зобов'язаний самовіддано любити дружину, а дружина зобов'язана добровільно, тобто з любов'ю, коритися чоловікові. Тому подружжя (чоловік і жінка) зобов'язані на все життя берегти взаємну любов і повагу, взаємну відданість і вірність».
Протоієрей Серафим Слобідський. Закон Божий. Київ року Божого 2003

Ну, а коли що не так із коханням вийде, коли «серед ночі / Не дають заснути / Серцю карі очі», то, як радив ще поет Спиридон Черкасенко:

Гей, лети, мій коню,
Степом і ярами.
Розбий мою тугу
В бою з ворогами.

Оскільки ворогів завжди вистачало, то було кому розбивати козакові його тугу, якщо раптом ті «карі очі» виявлялися зрадливими... Бо недарма інша пісня застерігає, що, мовляв, хто з любов'ю не знається, той...

Так, так, горя не знає...

Але, додаймо від себе, і радощів теж...

Бо недарма ж ще Іван Франко журився (а з ним і ми журилися, і всі прийдешні покоління будуть журитися): «Ой ти, дівчино, ясна зоре, / Ти моя радість, ти моє горе».

Чи, як зізнався Соломон, мудрий цар Ізраїльської держави, який відзначався невситимою любов'ю до представниць прекрасної половини роду людського; за деякими джерелами у нього було близько 700 жінок і 300 наложниць, так ось, цей знавець і поціновувач жінок якось зізнався:

– Жінка солодша за життя і гіркіша за смерть.

І це сказав чи не найбільший у тогочасному світі – та й у нашому теж – знавець жінок. Тож, мабуть, він, мудрий і досвідчений, таки мав (і має) рацію:

ЖІНКИ, СОЛОДШІ ЗА ЖИТТЯ І ГІРКІШІ ЗА СМЕРТЬ.

І в цьому їхня немеркнуча вікова – ба, тисячо-тисячолітня! – принада.

...Ні, ні, Богдан Хмельницький не підібрав покинутої зваби, він лише повернув собі те, що за праву першості, як він уважав, належало йому. І те повернення, перемогу ту треба було хутчій узаконити: Олена Прекрасна повинна стати його законною дружиною, і лише тоді він відчує всю повноту хмільної перемоги.

Але от диво... Чи радше негадана притичина, пеня-рахуба, що раптом виникла...

І не знайшлося в Україні жодного священнослужителя, принаймні в тій частині України, що була Хмельницьким визволена від окупантів, який погодився би повінчати гетьмана Богдана Хмельницького з Оленою Чаплинською! І це того Хмельницького, який – «прийшов, виступив, переміг».

Отці церкви, наче позмовлявшись, пояснювали свою відмову тим, що Олена Чаплинська має «живого мужа», з яким вінчана в костьолі. Себто, вона була на той час заміжньою, тож не могла вдруге – за живого мужа – йти з іншим під вінець...

Гетьман звертався і до свого, чигиринського священника з проханням усе тим же: повінчати його з Оленою...

– Чаплинською? – здивувався отець Іоанн, настоятель чигиринського храму. – Тебе, гетьмане, я можу повінчати. Жона твоя, незабутня Ганна, нині в раю з янголами та праведниками радується, тож ти – удівець. Чому б тебе й не повінчати. Але тільки не з Оленою Чаплинською – схаменися, гетьмане! Та, кого ти вибрав, вже повінчана з Чаплинським. І муж її, Чаплинський, живий, хоч десь і ховається од тебе. А тому за живого мужа свого, не розлучена з ним, Олена не може з новим мужем вінчатися в церкві. Як і взагалі – сходиться. Бо це – двомужність, гріх превеликий. Як і двоєженство для чоловіків.

Отець аж фиркав-пирхав, показуючи цим, який це гріх вінчатися з одруженою жінкою. І як вирок виніс: хай, мовляв, твоя Олена дочекається смерті Чаплинського, а вже тоді, будучи удовою, хай іде з тобою під вінець.

Коли б то знаття, де він ховається, то Богдан, який досі клекотів до здирника праведним гнівом, умить відправив би його до праотців, а звільнена таким робом Олена на всіх законних підставах стала б його жоною, але... Навіть найкращі його вивідачі не можуть дізнатися, де ховається підстароста чигиринський. А напевне ж, десь переховується той гад!..

І тут отці церкви підказали гетьману, як діяти в такій ситуації – «понеже він без оної Олени жити не може»: треба звернутися по дозвіл до самого патріарха. Тільки він один у силі зарадити, себто дозволити заміжній жінці, яка не живе зі своїм мужем, взяти новий шлюб із новим чоловіком... Дозволить, якщо...

Якщо його гарненько... гм-гм... попрохати. Та ще такому панові, як пан гетьман.

Хмельницький все зрозумів. А тут і нагода трапилась-лучилася...

Вигнавши поляків з України (щоправда, як час покаже, вони невдовзі – вигнані, – дякуючи промахам Богдана, почнуть в Україну повертатися), гетьман Богдан Хмельницький просто від Замостя рушив до Києва – прославленим переможцем. 23 грудня 1648 р. кияни з тріумфом його зустрічали біля Золотих воріт.

І зустрічали з королівськими почестями: дзвонили в усі дзвони, стріляли з гармат, благословляв героя митрополит С. Косів, а студенти Академії віншували гетьмана у своїх віршах – латинською та українською мовами.

З-поміж інших гетьмана зустрічав і патріарх Єрусалимський Паїсій.

Ось до його святості патріарха Паїсія і звернувся гетьман із проханням дати благословення на шлюб з Оленою Чаплинською, повінчати їх та відпустити їм усі вольні та невольні гріхи.

У такій ситуації Паїсій не міг відмовити гетьману, який щойно звільнив Україну від ляхів і став всенародним героєм: махнувши рукою на всі умовності, відпустив гріхи гетьману та його наречений. (Останній – заочно.)

Заодно і повінчав молодих.

Не міг Паїсій не повінчати гетьмана з коханою Оленою (її патріарх і в живі очі не бачив), як народ повсюди співав:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?...
Ой, той то Хмельницький,
Що ляхів рубає...

І патріарх Паїсій повінчав молодих (щоправда, молодий був уже ніяк не молодим), і повінчав... заочно!

І від того, певно, відчував незручність, що вінчав молодого з молодою, якої під час вінчання й на позір не було ніде видно... І, навіть, покректав, але – повінчав.

Особливо кркнув, коли, виголосивши «Вінчається раб Божий Богдан і раба Божа Олена», мав запитувати ту рабу Божу Олену, чи вона по згоді своїй та любові йде за пана гетьмана... Розгублено оглянувся, хоч і знав, що молоді ніде й не видно. Тож, покректавши, обвінчав молодого з молодою, якої на урочистостях не було. Заочно. Унікальне явище у православ'ї. Але патріарх Паїсій, не вагаючись, оголосив Богдана, який у той час був у Києві, і Олену, що на той час була в Чигирині, чоловіком та дружиною.

Щоправда, не за так. Хмельницький на радощах подарував патріарху шестеро коней-вітрогонів і тисячу золотих.

Вражений такою щедрістю українського гетьмана, патріарх у боргу не залишився і подарував молодим три свічки – не прості, а... Ні, не золоті, з воску, але вони самі могли запалюватись – диво з див! А ще подарував пляшечку з молоком Пресвятої Діви. І заодно й миску екзотичних фруктів, золотистих цитринів. Цитрини, сиріч лимони, були надто кислими, аж рота судомала зводила, – у всякому разі, так усі скаржились, кого гетьман пригощав заморськими фруктами і дивувався, адже патріарші цитрини, на Богданове переконання, були солодкими. Принаймні такими він їх відчував, коли, повертаючись із Києва до Суботова, де його чекала жона (вже жона!), смоктав цитринку. Вона й справді була солодкою – як і поцілунки самої Олени.

І гетьман сам до себе посміхався, плямкав, смакуючи цитрини патріарха та дивуючись, які ж бо вони солодкі, хоч і кислючі... Гм-гм...

Але це ще й нічого, це навіть добре. Коли кислюче видається солодким. Гірше – далібі гірше, – коли буває навпаки. Коли солодке стає – це ж треба до такого дожитися! – кислючим.

У гетьмана ж поки що – принаймні якийсь час після вінчання з Оленою Прекрасною – все було солодким. І гетьман радів, що хоч і наприкінці життя навіть кислюче йому видається солодким – жити, виходить, можна. Та інші про таке життя лише мріють, а гетьманові воно як з небес звалилося. Разом із Оленою, яка вже стала не Чаплінською, – Хмельницькою.

У 1650 р. венеційський посол після зустрічі з гетьманом Хмельницьким такі полишив спогади про нього:

«Росту швидше високого, в плечах широкий, величний. Його правління показує зрілий і тонкий розум. Хоч і трапляється йому погуляти, але справи він ніколи не кидає. Здається, що

в ньому живуть дві натури: одна дієва, тверда, рішуча, друга – сонна, стомлена, мрійлива. В поведженні ласкавий, простий і тим приваблює любов воїнів, яких він тримає в покорі залізною дисципліною».

На той час батькові Хмелю – тепер так його називали-величали, – виповнилося 55. Вік, як на ті часи, вже значний, роки котилися до старості, але гетьман ще був повний сил і здоров'я. Далекі здавався ще молодим. Дякуючи, звичайно, Олені та його любові до неї. І вірі, що й вона його кохає так само, як він її. На перший погляд так мовби й було.

А що гетьман вже був ніяк не першої молодості, то... Це з чиєї дзвіниці дивитися на цю проблему. Молодість, як співається в одній з популярних пісень, полюбить задивлятися у дзеркало. І таке задивляння приносить їй стільки «радості, радості». Бо – «не бачить ще молодість старості, старості...» Тієї старості, яка вже починає виглядати з дзеркала. Але вона, молодість, уперто її не завбачає. І навіть дещо аж хвацько та відчайдушно її ігнорує. Вірячи, що від цього вона... вона щезне-пощезне.

У Богдана на той час, як іноді задивлявся в люстерко – голівся чи вуса підкручував – вже почала з'являтися в тім люстерку вона, старість, од якої ніде не дінешся – відома істина. Але гетьман її вперто не помічав. Бо не хотів помічати. Бачив у дзеркалі лише свою молодість, якої вже там і не було, як і в житті. А тому не помічав старості, що кохав. Чи не з юнацьким запалом. А кохання і не таке з людьми витіває, і не в таку оману вводить. Воно і геть старому ще якийсь час приносить молодість, молодість, молодість...

Та й не хотів Богдан бачити свою старість – чи перші її вже зримі ознаки, бо, як уже мовилося, був закоханий по-юнацькому і жінку мав молоду. А з молодю жінкою і сам молодієш – незважаючи на свій справжній вік.

І розумів: щоби надовше зберегти свою молодість, треба кохати – всього лише. І самому бути коханим.

І гетьман кохав і був коханим. І нарадуватися не міг своїй Олені Прекрасній, такій незвичайній, з якою він тільки молодів, молодів, молодів... Це навіть оточення завбачало, надто як він по-юнацькому хвацько вихоплювався на коня, казало: «Наш гетьман чи не другу молодість свою розпочав... Що то значить молода дружинионька, а не постаріла карга, що тільки й пиляє тебе...»

Зовсім інакше почувалася молода Олена біля немолодого мужа свого, але істину до слухного часу – доти, доки вистачало в неї лицедійства, утаємничувала. Та й молодість, хоч як її не присилуй, а ніколи не полюбить старості – цього Богдан не врахував, а Олена вміла, як вправна лицедійка, вдавати з себе чи не безтямно закохану. Ще й на повному серйозі запевняла, що вона з таким молодим мужем, як гетьман Богдан, тільки молодіє – гм-гм...

Зустрічаючи його з походу, Олена завжди готувала свіжий медок – злегка хмільний напій, знаний ще з часів Київської Русі, що його вона так полюбляла. Та й гетьман ніколи не відмовлявся від чаші-другої медку. Та ще приготовленого руками й піклуванням любшої жони.

Олена вміла варити меди, і вони в неї виходили просто чудові – і не п'янієш од них, але й не тверезий, як вип'єш. Олена посилала слугників у навколишні ліси шукати меду диких бджіл, у нього вичавлювала сік малини, брусниці, чаклувала над ним. Як сік починав бродити, варила його на повільному огні, знову чаклувала над ним, і медок у неї такий виходив, що й чашу разом з ним ковтнеш.

– Медку зварила? – перше, що питав гетьман, повернувшись із походу.

– Тільки для тебе, любий мій, – і підносила йому чашу справді божественного напою. І він, п'ючи, не спускав з неї захопленого погляду, а вона посміхалась до нього так спрагло і так жагуче, що гетьман невідомо од чого хмелів – від медку, нею звареного, чи від її погляду й пристрасі, що в ній нуртувала...

Всі були певні (Богдан – передовсім): благословення самого патріарха зробить шлюб гетьмана і довгим, і щасливим. Бо як же інакше, сам патріарх благословив, намісник Господа на землі.

Так гадалося, та не так сталося. Хоча якийсь час вже постарілий гетьман з молодою жоною і справді був щасливий у шлюбі. І вірно та міцно кохав свою Олену Прекрасну-Прегарну, кохав, нічого не підозрюючи.

«Любов – високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи чогось, зумовлене визнанням позитивних якостей об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей.

Любов або кохання (у вужчому розумінні слова) – це стійка самовіддана і свідомо прихильність до особи іншої статі. Проте і в статевій любові важливе не тільки і не стільки веління природи, а те, що веління природи перетворюється на духовне спілкування (єднання) людей різних статей, на їхнє взаємне моральне і розумове збагачення».

Це – з енциклопедичного видання до терміна «любов».

Олена Чаплинська, звісно, подібних пасажів в енциклопедіях не читала (невідомо, чи вона взагалі володіла хоч якоюсь грамотою). Та й подібні великомудрі словеса їй були байдужими. Як і поетичні. Про те, що кохання – це найкраще людське почуття, найвище щастя, світла доля, основа сімейної злагоди, що «любов – сильніша смерті», вона як перстень – не має кінця. Зрештою, вона робить людину людиною. Як і про те, що «чужий чоловік до часу, а свій – до смерті», що «чужого чоловіка полюбити – себе погубити» і т. д., і под.

А що вірність у любові – це найсвятіше, а зрада – це найганебніше, ця премудрість була вище її розуміння. Зрештою, такі твердження у неї викликали лише насмішку. Звичаєвість українців високо підносила дівочу честь, водночас гостро засуджуючи зраду, розпусту, нерозважливість дівчини; козак завжди зіставлявся з місяцем, соколом, явором, а дівчина – з голубкою, ластівкою, горлицею, зіркою тощо.

Але – «цвіте терен, цвіте терен та й цвіт опадає, хто з любов'ю не знається, той горя не знає». Зазнав горя з Оленою і Богдан Хмельницький. І зазнав, і переконався, що символом любові є бджола. Та, що поєднує (як і любов) «солод меду і гіркоту жала».

Гетьману з Оленою дісталося і того – меду, – і того – жала з отрутою. І дісталося вдосталь.

А все тому, що в Олени, як уже мовилося, було своє розуміння любові. Вельми чи не екзотичне.

Та й слова про вірність для неї нічого не означали. Важило інше – вдало знайти багатого і знатного жениха та перетворити його у свого підданого. Та й гетьман уже тоді був (пхе!) дідом – шостий десяток розміняв. А хіба молода жінка буде любити (вдавати – то інша річ) старого діда і навіть – ха-ха! – зберігати йому вірність?! Забагато йому честі!

Мала за Богданом все (і навіть дещо над усе), але...

Але їй постійне хотілося-баглося ще більшого – над те, що отримувала. Невситимим було її бажання отримувати ще і ще. Зокрема і в любові.

Особливо в золоте надвечір'я, коли після смачного обіду і келиха доброї горілки гетьман полюбляв безтурботно подрімати.

А їй тоді хотілося-баглося любові. Бодай навіть із немолодим гетьманом.

Олена вертілася перед ним (як казали: то сідницями пишними, то цицьками не менш пишними), а вертячись, наче сама до себе, хоч насправді для мужа, аби не забував про свої святі обов'язки, намукиувала:

А я молоденька,
Кохатись раденька...

Натяк був аж надто прозорим, а Богдан...

Богдан подрімував, смокчучи свою нерозлучну люльку та окутуючись хмарками голубого димку, і Олена, тамуючи роздратування (глухий він, чи що?), знову наспівувала, але вже голосніше:

А я молоденька,
Кохатись раденька...

А йому хоч би хни! А ось коханцеві тільки натякни, так і згріб би її в обійми і хіба ж так би вдовольнив її хотіння, а Богдан...

Обважнілий од їжі й питва, кутив люльку, закутуючись хмаркою голубого димку, і був щасливим у своїй дрімотливій безтурботності, коли все йому було лінь – навіть вдаватися до любові з молоденькою дружинонькою.

Олена вже сердилась і, підвищуючи голос, тягла своє:

А я молоденька,
Кохатись раденька...

Гетьман, докуривши люльку, вже тихо посопував і починав хропіти, сидячи в кріслі. Олені було до сліз образливо, що чоловік не звертає уваги на оте її «кохатись раденька».

Ех, був би оце коханець, його не доводилось би по двічі чи й по тричі просити. Згріб би її і таке б з нею витівав, таке... Що вона тільки б стогнала, щаслива та блаженна.

А чоловік виконував свої чоловічі обов'язки рідко і то якимось поспіхом, наче квапився позбутися чогось набридлого. Але все одно її любив, лише без постільної любові. Вона поруч – і він щасливий. А їй цього було мало. Хотілося щовечора і щоночі кохатися з ним у постелі, товктися до солодкого крику, а він... Та й вік у нього почав брати своє. А вона вперто – все ще на щось сподіваючись, – наспівувала йому одну пісеньку, почуту нею в Суботіві:

Спать мені не хочеться,
І сон мене не бере,
Та нікому пригорнути
Молодої мене.

Ласкою біля нього припадала:

Нехай мене той голубить,
А хто мене вірно любить,
Нехай мене пригортає,
Хто кохання в серці має...

Кохання до неї він мав, але на заваді йому вже почав ставати вік. І це сьогодні, а що буде завтра-позавтра? А вона ж іще молода.

І тоді Олена сказала собі: бути гетьманшею – це більше, ніж злягатися в постелі, для злягання вона, залишаючись гетьманшею, знайде молодого.

І знаходила молодиків для забави. А потім зупинилася на одному, бо він, будучи ключником, завідував полковою скарбницею, з якої дещо і їй перепало. І вона зупинила свій вибір на ньому. Спершу зі своїм гріхом ховалася, утаємничувала його, а далі, відчувши, що їй усе дозволено, почала кохатися з ним сміливіше й вільніше... І гетьманич Тиміш, який ненавидів її, свою мачуху, щось запідозрив.

Коханцеві вночі (гетьмана не було в Суботіві) Олена поскаржилась:

– Тиміш, мабуть, здогадується, що ми любов крутимо. Треба щось робити.

– З ким?

– Та кажу ж, із Тимошем. Бо розкаже гетьману про свої підозріння, а той у гніві своєму крутий...

– Гаразд, тре подумати, покумекати. Хоча Тимошеві рота не заткнеш. Гоноровий гетьманич.

– Якщо він здогадується, а мені здається, що се так, то виведе нас на світло денне. Та ще як перевірить, чи все гаразд у полковій скарбниці, від якої ти, мій любчику, маєш ключики.

Він наче злякався.

– То що нам робити?

Вона відповіла чомусь вже роздратовано:

– Ти ще мене питаєш? Це твоя турбота. Думай, думай, а тільки з Тимошем щось треба робити, доки нас не виказав гетьману.

– Я щось придумую...

Але коханець не встигне «щось придумати», і Тиміш випередить коханців.

Молодика звали Любимом. І для Олени він був любимим, тож звала його Любчиком-голубчиком. І якось забувшись – чи задумавшись – привселюдно назвала його Любчиком. Спохопилася – та пізно, слово, як відомо, не горобець...

Переказували, буцімто Тиміш зловтішно буркнув:

– Стане їй той любчик кісткою в горлі.

Кохаючи Любчика, Олена не забувала й гетьмана Богдана. Відвідуючи церкву, незмінно ставила свічку.

– За здоров'є, – голосно починала, – гетьмана нашого славного і мужа мого. – Але закінчувала тихо, самими лише губами (Небеса все одно почують, глухих там немає): – І за здоров'є Любчика, голубчика мого.

І не кривила при цьому душею, бо обидва їй були потрібні і обом вона була щиро вдячна: гетьману за те, що її, якусь там служницю, зробив гетьманшею, а Любиму – за любов його, що нею він її ошасливллював. Дай Боже, їм обом здоров'я та віку довгого.

І вірила, що так і буде, і завжди вони в неї будуть: гетьман, муж її, і Любим – коханець її.

За гетьмана Олена не з любові йшла. Для неї важило інше: багатство його, влада чи не короля, велич і слава, у промінні яких і вона буде купатися і, ставши гетьманшею (майже царичею!), стане першою жінкою України.

Ось заради цього і йдуть за вождів, бодай і старих. А Олена, крім вроди й спокусливості, іншими чеснотами ніколи не володіла. І навіть не бажала їх мати. І вона пішла. За славетного – щоб і самій такою стати – гетьмана. А для любові – природа вимагає свого – завжди знайдеться молодий козак – скільки їх! І шукати не треба – тільки моргни, пальчиком примани – і вони вже біля твоїх ніг. І красені, і до любові зело здатні! І молодші за тебе. І крути з такими любов, насолоджуйся нею, а з старим гетьманом живи, щоби мати значне становище в суспільстві.

На Україні це (старий чи просто в добрих літах чоловік бере молоду фіфочку, а потім має з нею клопіт, не знаючи, як утримати її біля себе та ще й змусити її любити його), так ось, на Україні це з давніх-давен чи не типове явище. Принаймні не рідкісне. Настільки звичне, що дотепники навіть в'їдливу пісеньку про таких старих женихайлів склали. Пригадуйте?

Ой під вишнею,
Під черешнею
Стояв старий з молодою,

Як із ягідкою.

А далі... Далі співається, що вона «і просилася, і молилася»:

Пусти мене, старий діду,
На вулицю погулять!

А він їй, як отой собака, даруйте, на сіні:

Ой і сам не піду,
І тебе не пущу,
Бо ти мене, старенького,
Та й покинеш на біду.

І що їй тільки не обіцяє, аби втримати юну звабу біля себе, ще й мати од неї оте саме, любов:

Куплю тобі хатку
І ще сіножатку,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!

А вона? Спокусилась багатством? Де там!

Ой не хочу хатки,
Ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка,
Ні вишневого садка!
Чому? Та тому, що
Ой ти, старий дідуга,
Ізгнувся, як дуга,
А я молоденька,
Гуляти раденька!..
Ой ізгиньте, пропадіте
Всі старії кості!
Не сушіте, не крушіте
Моєї молодості!
Ти в запічку «ка-хи, ка-хи»,
Я з молодим «хі-хі, хі-хі».
Ой ти все спиш, а я плачу,
Тільки літа марно трачу!

Ось так, а не інак. Шкода, що «старії кості», які забагли «молодості», цього не розуміють. І силкуються ошчасливити своїми старими костями (та ще садком, млинком, сіножаттю чи хатою) чиясь молодість...

Шкода – навіть, ой жаль, жаль, – що Олена так жодного разу й не попросила його взяти її у похід – їх у нього було багато, тож вони завжди були б удвох. Принаймні частіше, як нині,

коли він із військом мандрує, а вона в Суботові гульки влаштовує... А він так за нею в походах нудьгує! Тож якось і запропонував:

– Коханнечко моє ненагляднее, може поїдеш зі мною, га? Коня тобі дам найліпшого і найвірнішого. Не кінь, а Змій Горинич. Найкраще козацьке вбрання одягнеш і будеш у походах завжди при мені... Вдень і на людях, як джура, а вночі... Вночі, – тягнув замріяно і якось аж захоплено, – вночі будеш мені коханою. Любкою-голубкою моєю вірною! То як? Гайнімо в похід – на чолі козацького війська, га? Га??? І тоді обтяжливі походи будуть мені в радість.

– Оце тільки і мріяла з твоїми козаками тинятися, як у вас кажуть, позауманню!.. – пирхнула Олена. – Та й що я там не бачила, у твоїх походах? Війни, смерть... Ні, я не вояка, я, як ти мене називаєш, любка-голубка. І мені у палаці добре. Я вже всього набачилася, коли по смерті батька по світу тинялася, аж доки до тебе в Суботів не прибилася. Тож досить. Набігалася по зав'язку!..

– Я гадав... – почав він, але Олена перебила його.

– Ні, ні! Я з Суботова нікуди ані ногою. Бодай і заради тебе. Бодай і заради кохання. Мені й тут хороше та затишно. Тут я не похідний джура, а гетьманша. І весь Суботів – та й Чигирин теж – біля моїх ніг. То нащо мені ще якісь там... пхе!.. походи?! І потаємна, як крадена, любов у твоєму похідному шатрі? Красенько дякую, як у вас кажуть, пане гетьмане. Набігалася вже. Хочу пожити царицею. Чи то пак, гетьманшею.

Гетьман іще не йняв віри.

– Але ж у походах ми завжди будемо разом, коханнечко моє. А так... Бачимось рідко...

– А ти, повернувшись із походу, надолужуй згаяне – хто тобі не дає? Принаймні я... ги-ги, хі-хі, – завжди тобі даю. І не в якомусь там шатрі, де потай будемо займатися любовією, а кохатимемось у палаці. Хоча... Чоловіченьку мій, гетьмане наш, щось я в тебе частенько стала випрошувати коханнечко, га? А ти – люльку після вечері смалиш та дрімаєш... Га? Нащо тоді й брав мене, молодесеньку та гарнесеньку, коли тобі вже й любовію лінь займатися. Чи снаги вже не стачає? Клятві походи в тебе вже все забрали.

Гетьману було не лінь. Йому ніколи не було нехить любовію займатися, бо він, як сам казав, «зело полюбляв любов». І снаги ще вистачало, хоча вже вік брав своє. А причиною його млявості у стосунках з нею було інше. Якось він заїкнувся (владар, можна б сказати, монарх козацький, принаймні вождь, за яким військо йде, а при Олені іноді наче губився), так ось, заїкнувся якось про дітей.

Олена, почувши таке, ледь було на рівному не спіткнулась.

– Які діти? – руки в боки. – Що пан гетьман рече? Хіба панові гетьману мало дітей наплотила перша жона Ганна? Шестеро, чи скільки там? То нащо ще? Треба ж і для себе пожити, коли вже твоя старість з усіх шпарок виглядає, га?

Гетьман на півслові урвав мову і, вийнявши з рота люльку, кліпав та вражено дивився на Олену. Отакої! При чім тут перша його жінка і діти од неї, як йому хочеться-багнеться від неї, від Олени мати дітей. Бо що то за жінка, яка не може своєму мужу народити діток?

Але Олена не дала йому доказати (щось вона часто почала його перебивати в мові-розмові, а як же тоді з біблійною заповіддю: жінко, побійся мужа свого?), аж на місці підстрибнула:

– Які діти, як ти вже, даруй, немолодий, а я ще молоденька і гуляти ще раденька? І хочу в своє задоволення пожити, а не зв'язувати себе дітлашнею. Кому вона потрібна? Мені – ні. А тобі... У тебе он скільки козаків і всі тобі сини, бо всі тебе батьком Хмелем називають – то нащо тобі ще?

Гм... То козаки називають його батьком Хмелем – у козаків так прийнято, а йому хотілося б від неї – ВІД НЕЇ ХОТІЛОСЯ – мати дітей. Щоби в них була повноцінна сім'я... Але Олена на своєму затялася: ніяких дітей!

Ось відтоді деяке охолодження (якщо це не початок чогось більшого й гіршого – не доведи, Господи!) до дружини коханої й з'явилося. І він чи не вперше став задумуватись: а чи ж насправді Олена його кохає?

І перші крихти сумнівів у її щирих до нього почуттях загули в його естві маленькими злими осами... І він нічого не міг з ними вдіяти, як і витурлити їх з душі своєї, збагнувши, що діток вона йому ніколи не народить. Йшла за нього не для цього, а щоби владаркою-гетьманшею побути. І вже бачить у ньому лише старість, відсторонюючи від нього свою молодість і підкреслюючи, що вона молоденька, а тому гуляти раденька...

Отож, викресавши вогню, запалив було згаслу люльку, смоктав її, випускаючи хмарки голубого димку, і склепивши повіки, мовби дрімав. Це як вона вертілася біля нього та вкотре наспівувала, що молоденька, а тому кохатись раденька... Сьогодні, може, й раденька – з ним кохатися, – а завтра?... Чи мо', вже знайшла собі коханця і кохається з ним, як він козаків у походи водить?

На душі було гірко і тривожно-безнадійно, і він відчував, що це лише початок чогось іншого. Лихого для нього та бридкого. І з останніх сил намагався себе переконати: хай Олена й не хоче дітей – вона й справді молоденька, тож гуляти раденька, – але почуття її до нього все ще щирі й правдиві.

Тож безтурботно, але тільки зовні, бо в душі була порожнеча, удавано хвацько замуликав пісеньку свого далекого парубоцтва; замуликав, дивлячись визивно в очі жоні, яка з подиву скинула стрілки брів на лоба:

А я парубок хоч куди,
Звик гуляти без журби.
Де дівчину чую,
Там і нічку заночую...

Вийшовши за немолодого гетьмана заради престижу, влади й багатства, слави та визнання, Олена для любові знайшла в Суботові молодика, готового заради неї на все.

Хто він – відомостей про нього історія не зберегла. Буцімто (а втім, не буцімто, а точно так) у Суботові той молодик був у Хмельницького управителем двору (виходить, як тоді казали – ключником). І був він нічого з себе, ставний, статуристий, чорнобровий і чорновусий, молодий – навіть за Олену чи не на десять із чимось років молодший, невгамовним у любові – а що ще жінці, та ще такій, як Олена, треба було? Гетьманша крутила з ним фіглі-міглі, але потайки. Все їм так миналося – до певного часу.

І так, здавалося, буде завжди, бо всі в Суботові були сліпими – так здавалося, тож ніхто і ні в чому гетьманші не запідозрить. Та й гетьман її кохає аж-аж, здається, щиро кохає. І вірить їй, тож за жарт учинити перелюб – не клопіт. Хай і далі водить своїх синків-козаків у походи, за щось там воює – це їй не цікавило, а вона житиме своїм життям. А гулятиме ще довго. Доки – ха-ха! – молоденька. А молоденькою вона буде вічно. Та й будучи заміжною за Хмельницьким, встигла побувати заміжною ще й за Чаплинським – і нічого. Богдан їй і цей вибрик пробачив.

Отака вона щасна. То що їй може загрожувати?

Що смерть-загибель у неї вже за плечима і вже до неї приміряється, тоді про таке й подумати не могла, адже здавалася собі вічною... То інші гинуть, а її кістлява обмине. Як співають тутешні козаки: гуляй, душа, без кунтуша!..

Ключник завжди мав (посада зобов'язувала) ключі від комор панського маєтку, розпоряджався продовольчими та іншими запасами свого пана.

За це ключника Хмельницького Олена в першу чергу й запримітила – крім усього, він мав ключі й від полкової скарбниці. А вже закрутити голову такому ключнику їй, досвідченій в

амурах, нічого не коштувало. І молодик, утративши розум та обережність, не лише задовольняв гетьманшу в любовних її забаганках, а ще й почав виносити зі скарбниці всілякі коштовності та передавав їх пані гетьманші. І довгий час їм це легко робилося, хоча старший гетьманів син Тиміш і насторожено бликав на мачуху, але вона була спокійна: ошукує гетьмана, ошукає й гетьманича. Спустошували вони скарбницю тоді, як гетьмана довго не було в Суботові – ходив у походи. Але, як кажуть, бере вовк, та й вовка візьмуть.

Взяли й Олену з її коханцем. І ось як те сталося.

Гетьман сильно кохав Олену. Не підозрюючи, що так, як він міцно кохає свою нову жону, так тяжко її ненавидять його сини від першої дружини. Для них вона була не лише мачухою, що її вони й не зобов'язані були любити, а мегерою, яка погубила їхню матір, звівши її зі світу цього, і зрадила батька, вийшовши заміж за його недруга Чаплинського. А той, хто єдиножды зрадив, зрадить і вдруге – істина, підтверджена досвідом людства. Та й не любила вона, молода і квітуча, старого гетьмана, просто, будучи пречудовою лицедійкою, вдавала, що ледь чи не безтямно в нього закохана.

Бачачи таке ставлення синів до мачухи, гетьман сердився і навіть намагався примусити їх любити його другу жону. Забувши, що силоміць змусити когось любити ще не таланило нікому.

Гетьман хмурився, зітхав, смакав вус, як робив це завжди, коли в нього щось виходило негаразд, та смоктав одну люльку за одною.

Олені ж було байдуже, як до неї ставляться сини її нового мужа. Вийшовши за Богдана Хмельницького (що з того, що старий, але ж владика всієї України і Війська Запорізького, а це – щось), вона жила в розкоші й почувалася царицею. Мала все – дорогі шати й коштовності, і стільки мала, скільки хотіла.

Олена владарювала в гетьманських покоях всього три роки. Вбрана в найкоштовніші оксамитові сукні, що сяяли діамантами й перлами, вона з успіхом виконувала роль хазяйки, за звичаєм тих часів, набивала тютюном люльки знатним гостям, пригощала їх медом і горілкою. А частіше за все, як свідчать очевидці, пригощала із золотих кубків самого гетьмана, який ніколи не цурався зайвий раз випити. Особливо на брудершафт зі своєю чарівниченькою. Але гоноровитій та марнолюбній полячці і цього було мало. Маючи од гетьмана все і ще більше, Олена, користуючись із того, що гетьман часто бував у походах, знайшла собі любчика і почала гріти руки полковою скарбницею.

Це насторожило сина гетьмана Тимоша. Він став завбачати, що із полкової скарбниці почали зникати гроші.

Тиміш запідозрив мачуху у крадіжках. А ще він запідозрив мачуху в любовних зв'язках із ключником. Удвох вони й гріли руки полковою скарбницею – мало їм було гріховних любовців, забагли ще й грошви для солодкого життя. І так коханці знахабніли, що втратили обережність – гетьману стало відомо, що зі скарбниці пропадає золото. Гетьман ще якийсь час вагався, аж доки не виявили пропажу барилка з червоними золотими, що було найбільшою коштовністю полкової скарбниці. Але й тоді гетьман не міг нічого подумати про Олену, тож почав грішити на сина Тимоша: чи не твоя це робота? Гадав, що Тиміш, вирушаючи в похід на Литву, прихопив те барилко... Ні, ні не для себе – таке він на сина не міг подумати, Тиміш був чесним і порядним, а прихопив – без дозволу батька – на військові потреби. І швидко переконався: гетьманич тут ні при чім. Але хто цей меткий спритник?

І гетьман віддав наказ про таємне розслідування цієї неприємної справи. (Таємне, аби раптом не кинути тінь на невинну Олену – їй він іще вірив.)

Люди гетьмана швидко провели потай розслідування і виявили...

Виявили не лише причетність ключника-скарбника й управителя до пропажі золота із скарбниці, якою він відав, а й про його інтимні зв'язки з гетьманшею. Чи, як тоді казали, адюльтер.

І про свої підозри – а де уже й факти, що стали реальністю, – вірні люди доповідали гетьману. Спершу обережно, бо гетьман і слухати про таке не бажав, – а далі, як назбирувались факти, вже й вільніше. Ще якийсь час гетьман гнівався на вивідачів – що вони вигадують, щоби Олена, кохана його, та раптом...

Охолонувши, гетьман почав своїм вивідачам вірити, бо й сам вже завбачав: Олена щось крутить – як хитра лисичка. Чи ж, бува, не наставляє йому, рогів? А він же гетьман, він у всіх на виду, його честь і гідність мають бути на висоті. Бо в нього, як і в римського цезаря – забув його ім'я – жінка має бути поза підозрою. А в палаці, в Суботові, вже шепотілися поза його спиною. І ті шепоти часом долітали до його вух, слух його ще старості не піддавався. Але він уперто не хотів вірити, що Олена, кохана його, його ж і зраджує... Аби остаточно впевнитись у цьому, треба було за гетьманшею пильно, хоч і непомітно, поспостерігати.

Ось тільки кому – йому самому не годиться цим клопотатися, та й у постійних роз'їздах він, – се діло неприємне доручити? Комуś надійному, щоби постеріг його Олену, а заодно й уберіг її. Навіть від самої спокуси гульнути в запашній гречці.

Пригадав байку – чи притчу, що її якось чув на Запоріжжі. Про змія, який на Хортиці в одній з печер жив. Він нікого не чіпав, тож козаки його і не боялися, У тій печері січовики ховали свої скарби, що їх привозили з походів, і за скарби ті були певні: в печеру, що її стереже Змій Горинич «о дванадцяти головах», ніхто із скарбошукачів не поткнеться, тож скарби в безпеці.

Всі знали, що хоч там і скарби, але ж у печері змії живе. Бувало, розказували: уночі той змії раптом як засяє, як засяє, то так і освітить Хортицю й Дніпро. Іноді він із печери вигулькував, тож печеру з козацькими скарбами всі звали Змієвою та обминали її, аби не потрапити зміюці в пащу. Козаки носили туди свої скарби, цінні речі, зброю і все було «в сохрнаності». Надійно ті скарби оберігав Змій «о дванадцяти головах», друг-приятель козацький. А не козаки, якби такі й з'явилися, не зважилися б і поткнутися до печери, заглядевши те страховисько-страхопудло «о дванадцяти головах». Козаки його буцімто «балували» – для підняття йому настрою – оковитою. Тільки потім скаржились: «Дуже дорого нам його часто пригощати. Оковиту та зміюка любить, але ж... дванадцять голівоньок у неї. А се значить, що й дванадцять ротяк спраглих. І кожній ротяці треба оковитої – де її стільки набереш?...»

Але вже за Богдана, як він на Січі був, старі діди лише шкодували, що змії десь зник і вони такого сторожа втратили, такого сторожа...

Гетьман посміхнувся, згадуючи козацьку байку про змія на Хортиці, а іноді й думав: от би такого змія поставити стерегти Олену та її честь. Напевне, він уже вберіг би її від зради, навіть від самої спокуси стрибнути в гречку медвяну...

Тільки де ж його візьмеш, Змія? Та ще й о дванадцяти головах. Бо одноголовий навряд чи встереже Олену... І гіркота не сходила з душі гетьмана, і він мав і далі од своєї коханої отримувати і солод меду, і гіркоту жала. Тож невтомно нагадував своїм вірним людям: стережіть гетьманшу, її честь має бути незаплямованою і, як у жони цезаря, – бути поза підозрою. А старому чоловікові, хоча б і цезарю, втримати свою молодецьку жіночку-красуню від спокус, що обсідають її з усіх боків, ой як не просто. А тому вряди-годи нагадував вірним людям: оберігайте гетьманшу від спокус, що як мухи на мед до неї липнуть, оберігайте... А я такий, не люблю ділитися – посмішка під вусами, – своєю жінкою з ближнім... Як, між іншим, і булавою, і шаблею, а відтак вона у мене завжди напихваті...

І чи не вперше в словах гетьмана пролунала погроза, – Олена тоді до неї не прислухалась, – як вона потім буде каятись!..

Водночас своє таємне розслідування рівнобіжно офіційному проводив і Тиміш. І теж виявив подружню невірність мачухи, її адюльтер з молодим ключником і крадіжки з полкової скарбниці.

Мало того, Тимошу пощастило перехопити листа Даніеля Чаплинського (виявляється, нічого йому не сталося!), що його він надіслав зі сховку своїй дружині Олені. У тому листі містилася інструкція, як треба приховувати викрадені скарби гетьмана, а його самого отруїти. І тоді вони – Чаплинський та Олена – знову будуть разом...

Це вже була змова з метою вбити гетьмана.

Тиміш спішно доповів батькові про лист Чаплинського до Олени, котра Прекрасна-Прегарна, і про їхню задумку позбутися гетьмана, відправивши його у світ предків.

Розлючений Хмельницький віддав наказ: обох винуватців, Олену та її коханця-управителя, схопити, роздягти догола і, прив'язавши їх одне до одного, повісити! І зробити це негайно. І не звертати уваги на благання винуватців та їхню клятву, що такого більше не повториться.

Тут може виникнути подив: гетьман, який так кохав Олену, наказав – за якусь золоту цяцьку, викрадену гетьманшею разом з ключником, – схопити її, роздягти й повісити голою – а вона ж його законна жона, гетьманша! – під брамою. Невже гетьман міг видати такий наказ? Хоча недарма кажуть: від любові до ненависті – один крок!

За іншими історичними даними, хоч і було саме так, але в той же час...

І трохи не так.

Хоча, скорше, так.

А втім, ось як цю несимпатичну історію, що лучилася з гетьманом Богданом Хмельницьким та його коханою жоною, гетьманшею Оленою, подає видання «Усі гетьмани України» (Фоліо, 2008):

«...відчути вповні щастя подружнього життя Богданові не випало – Україна була охоплена жорстокою війною. Та й саме одруження скінчилося трагічно – у критичні дні війни, коли гетьман з військами підійшов до Берестецького поля, з Чигирини донеслася звістка, котра остаточно могла зламати Богдана: його кохана «Прекрасна Єлена» зрадила його!

Різні джерела по-різному розкривають обставини цієї запутаної справи. Так, польський мемуарист Станіслав Освенцім переповідав цю, за його словами, «смійну історію» так, як він почув її з вуст Яна II Казимира під час вечері напередодні Берестецької битви. Король же втішався з того, що гетьманша закохалася в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, «ключником». Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропажі барилка з червоними золотими. Спершу подумав на старшого сина Тимоша, що той, вирушаючи в похід на Литву, прихопив його з собою на нагальні військові потреби. Однак, отримавши від гетьманича запевнення щодо власної непричетності, віддав наказ про таємне розслідування цієї справи. У ході розслідування й вплив інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер (подружню невірність) з пані гетьманшею. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до одного, повісити. Так принаймні з неприхованою втіхою і гомеричним сміхом розповідав своїм наближеним король. Очевидно, що розповідь Яна II Казимира, насичена деталями стосовно способу покарання таємних коханців, була стилізована саме для сміху і навряд чи цілком відповідала реаліям.

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл у своєму описі був значно стриманішим і менш емоційним. Крім того, згідно з його версією, пропажу золота виявив Тиміш Хмельницький. Він же і вислідив злодія, довідався про його аморальні зв'язки зі своєю мачухою, яку, за наказом батька, і повісив разом із ключником на одній шибениці.

Інформація ж, яка виходила з козацького табору, вказувала на те, що причиною страти Мотрони став перехоплений лист Даніеля Чаплинського до своєї колишньої дружини, в якому містилась інструкція, як можна приховати викрадені у Хмеля скарби, а його самого отруїти. За дорученням гетьмана справу таки розслідував Тиміш. І саме йому начебто пофортунило знайти викрадене золото і викрити спільників гетьманші, після чого Мотрону, а також її матір і

ще п'ятьох осіб було страчено. Отже, за такої інформації, причина трагедії полягала не стільки у факті подружньої невірності Мотрони (якщо вона була насправді), скільки у наявності розгалуженої шпигунської мережі в оточенні гетьмана, до якої якимось чином було залучено і гетьманшу. Проте абсолютно очевидно, що особиста образа справила вплив на дії Богдана, однак не вона стала вирішальним фактором, що визначила подальший вибір Хмеля – підняти повстання проти польської шляхти».

З правічних часів Берегиня (Велика богиня) була найстаршою богинею добра й захисту слов'ян від усілякого зла.

Наші далекі прапращури зображували її жінкою у довгому одязі, що підняла у благальній молитві руки до неба (до сонця), із ореолом (диском) навколо голови.

З часом Берегиня стає «хатньою» богинею, захищає оселю, малих дітей, родину від лиха-біди, від хвороб і лютого звіра. У ті часи вона зображувалася на білих рушниках, які вивішувалися над вікнами й дверима, щоб захищати домівку від злих сил. (Над вікном тому, що зло таке: не пустиш його у двері, пролізе у вікно.) Дещо схематичний образ Берегині вирізьблювався на дереві (на віконницях, дверях, ганках). Невеликі зображення богині (мідні обереги) слов'яни носили на грудях, аби не впустити туди зло, бо груди і серце людині дано лише для добра і всього світлого. І Берегиня віками надійно берегла і людину, і родину. І завжди захищала оселю і сімейство, яке в ній жило.

Кожна жінка у слов'ян, а потім у давніх русичів-українців була Берегинею. І матір'ю, і захисницею роду людського і кожної сім'ї. На ній і трималися хата, сім'я, діти, злагода, доброта і любов.

Так був вихований змалечку й Богдан Хмельницький. Його матір'ю була проста козачка, Берегиня батькового сімейства та їхньої оселі.

Такою ж Берегинею була в сім'ї самого Богдана його перша дружина Ганна Сомко. Богдан був завше зайнятий чоловічими справами, все інше в Суботіві трималося тоді на дружині Ганні. І Богдан був спокійний – тил його надійно захищений, сім'ю від усіх негараздів вбереже вона, дружина та берегиня Ганна Сомко. Це чоловіки можуть згрішити чи щось від сім'ї потай поцупити, а жінка живе лише для сім'ї та все несе не з сім'ї, а – в сім'ю. Тож був певний, що й друга його дружина, Олена, стане такою ж його берегинею.

А вона стала – чого їй ще не вистачало, він же її усім-усім забезпечив і відмови вона ні в чому не мала! – стала зрадницею. І крадійкою. Не оберігала сім'ї, як то їй, жінці, було самими небесами дано, а навпаки – руйнувала її. Крадіжок – бррр!!! – що їх вчиняла Олена, він не міг їй пробачити. А надто зради.

Зради він не прощав нікому – ні козакам, ні побратимам, якщо останні до неї вдавалися, ні рідним, ні...

Ні своїм, ні чужим.

У гніві не знав спини. Гнів-образа за зраду тієї, яку він свято кохав і вважав своєю богинею та Берегинею і якій довіряв, – засліпив його.

А засліплений гнівом, звелів скарати на горло зрадницю і крадійку. Охолонувши, трохи мовби засумнівався: може, не треба було їй так? Вона ж його жона... Хоч і не стала Берегинею. Але внутрішній голос – а він його завжди слухався – йому велів: треба! Бо інакше зло візьме владу над світом. Не прощаєш зради чужим, не маєш прощати її і рідним.

Жона має бути тільки Берегинею. Іншого не дано. І Тиміш, син його, який, коли батько бував у походах, – а це траплялося часто, – залишався в Суботіві за старшого, і виконав гетьманів наказ. Знищив ту зміюку, що її гетьман пригрів у себе на грудях. Хоча забути Олену гетьман ще довго не міг, але, пересилиючи себе та свої почуття, і віддав наказ: смертю покарати за зраду, крадіжки та за підготовку замаху на нього, кохану – вчора ще кохану – Олену

Прекрасну. Але, як уже мовилося, забути її ще довго не міг, як і збагнути того, що вона накоїла і ще задумала накоїти...

Існує й інша думка-гіпотеза: а раптом Тиміш велів стратити мачуху за адюльтер і крадіжки без згоди на те батька?

Таке припущення вміщено у збірнику «100 найвідоміших українців», Київ, 2005, в нарисі «Богдан Хмельницький»:

«Зі спадкоємцем Богдана у неї (мачухи Олени. – *В. Ч.*) склалися відверто ворожі стосунки. Схоже, ця «степова Олена», як іноді її називали, крім вроди й спокусливості, іншими чеснотами не відзначалася. Коли гетьмана не було в Суботові, вона зі своєю матір'ю розтринькувала його майно. (Казну оббирали разом із своїм коханцем-ключником. – *В. Ч.*). В 1651 р. після якоїсь незрозумілої історії Тиміш, людина крутої вдачі, за відсутності Богдана наказав стратити її. Проте його стосунки з батьком не погіршилися. Ймовірно, гетьман безпосередньо або ж натяком сам дав таку вказівку. Ходили чутки, що Мотря (себто Олена. – *В. Ч.*), намовлена єзуїтами, намагалася отруїти Богдана».

Можливо. Хоча не виключено, що такі був батьків наказ: коханців – хай би хто вони були – повісити.

Тиміш виконав батькове веління, прислане гетьманом у Суботів із його чергового походу з нарочитим посланцем, і коханців (вони ж крадії, вони ж змовники проти гетьмана, які затіяли вчинити йому лихе) було з наказу Тимоша схоплено.

За відсутності гетьмана в Суботові всі мали виконувати – і виконували – вказівки й накази його сина, як накази самого гетьмана.

Отож батьків наказ Тиміш таки виконав. Але якби його й не було, все одно не помилював би гетьманич мачухи Олени, зрадниці та крадійки, яка була для нього зміючкою Оленою з відомої казки «Телесик».

...Жили собі дід та баба. Вже і старі стали, а дітей нема. Журяться дід та баба. «Хто нашої смерті догляне, що в нас дітей нема?» От баба й просить діда:

– Поїдь, діду, в ліс, вирубай там мені деревинку та зробимо колисочку, то я положу деревинку в колисочку та й буду колихати, ото буде мені хоч забавка.

Дід спершу не хотів, а баба просить і просить. Послухався він, поїхав, вирубав деревинку, зробив колисочку. Положила баба ту деревинку в колисочку – колише й пісню співає:

Люлі, люлі, Телесику,
Наварила кулешику, —
Із ніжками, із ручками,
Буду тебе годувати!

Колыхала-колыхала, аж поки полягали вони увечері спати. Встають уранці – аж з тієї деревинки та став синок маленький. Вони так зраділи, що й не сказати! Та й назвали того сина Телесиком.

Найулюбленішою казкою Тимоша ще за його малолітства була казка «Телесик», що її часто йому розказувала матінка і яку він напам'ять вивчив.

На все життя Тиміш запам'ятав тихий, лагідний і ласкавий неньчин голос.

І сам бувало дітям – як дорослим став, – розказував:

От виріс Телесик і такий став гарний, що баба з дідом не навіщаються з нього. Якось він і каже:

– Зробіть мені, тату, золотий човник і срібнеє веселочко: буду я рибку ловити та вас годувати!

От дід зробив золотий човник і срібнее веселечко, спустили на річку – він і поїхав. Їздить Телесик по річці, ловить рибку та годує діда й бабу... А мати йому їсти носить. Та й каже:
– Гляди ж, сину, як я кликатиму, то пливи до бережка, а як хто чужий, то пливи далі.
Тут мати наварила йому снідати, принесла до берега та й кличе:

– Телесику, Телесику,
Приплинь, приплинь до бережка!
Дам я тобі їсти й пити!

Телесик почув:

– Ближче, ближче, човнику, до бережка, – це ж моя матінка снідати мені принесла...

А змія й підслухала, як мати кликала Телесика, прийшла до берега та й давай гукати товстим голосом:

– Телесику, Телесику!
Приплинь, приплинь до бережка!
Дам я тобі їсти й пити!

А він чує, що не матінки голос, і каже:

– Пливи, пливи, човнику, далі!..

А коли ненька його гукала, то, впізнавши її голос, Телесик до берега приплив, наївся, напився, віддав матері рибку, що наловив, відіпхнув човника і поплив знову.

От змія бачить, що нічого не вдіє, надто в неї товстий голос, то пішла до коваля:

– Ковалю, ковалю! Скуй мені такий тоненький голосок, як у Телесикової матері!

Коваль і скував. Змія пішла до берега і стала Телесика кликати, а він подумав, що то мати його гукає. Приплив до берега, змія його ухопила з човна та й принесла до своєї хатки.

– Зміючко Олено, натопи піч так, щоб аж каміння розпадалося, та спечи мені Телесика, а я піду гостей покличу та будемо гуляти.

Оленка натопила піч так, що аж каміння розпадається, а тоді й каже:

– Сідай, Телесику, на лопатку!

– Але ж я не знаю, як сідати, – і руку на лопату поклав.

– Так? – питає?

– Та ні ж бо, ні! Сідай зовсім!

Він поклав голову:

– Отак, може?

– Ні-бо, сідай увесь!

– А як же? Хіба так? – та й поклав ногу.

– Та ні-бо, сідай увесь!

– Ну так покажи ж, – каже Телесик, – бо я не знаю, як.

Вона й почала показувати, та тільки сіла, а він за лопату та й укинув її в піч і заслінкою піч затулив, а сам замкнув хату, заліз на превисоченного явора біля двору та й сидить.

От змія прилітає з гостями.

– Зміючко Олено, відчини!

Не чує.

– Зміючко Оленко, відчини!

Не озивається.

– От вража Оленка – вже десь повіялась!

От змія сама відчинила хату, повходили гості, посідали за стіл. Відслонила змія заслінку, вийняла печеню та й їдять, – думали, що то Телесик. Попоїли добре, повиходили на двір та й качаються на траві.

– Покочуся, повалюся, Телесикового м'яся наївшись!

А Телесик із явора:

– Покотіться, поваліться, Оленчиного м'яся наївшись!

От вони й угледіли Телесика на яворі і все збагнули, кинулись до явора та й давай його гризти...

Коли це летять гуси, Телесик їх і просить:

– Гуси, гуси, гусенята!

Візьміть мене на крилята.

Та понесіть до батенька,

А в батенька – їсти й пити.

Ще й хороше походити!..

...Із серденьком, що тріпотіло й завмирало, слухав маленький Тиміш мамину казку про кмітливого і небоязкого Телесика – ненавидячи зміючку Оленку та радіючи, як Телесик її перехитрив...

Гусеня, що відбилося від своїх, тоді врятувало Телесика, взявши його на крилята свої. І понесло – як явір уже тріщав і хилитався, так зміюки його завзято гризли, – до батенька...

Пригадуючи казку свого дитинства, Тиміш і звав злу мачуху зміючкою Оленкою і мав від того якусь не дитячу втіху.

Звав, звісно, по-хлоп'ячому, наче ображений малюк, який ніяк не міг забути завданої йому ще в дитинстві кривди, звав мачуху зміючкою Оленкою навіть і тоді, коли вже виріс і заматерів у доброго козака; звав, бо все не міг позбутися образи, завданої йому мачухою. І йому завданої, і батькові його, який теж – щоправда, потай – страждав від того, що кохана Олена Прекрасна таке з ним вчинила.

Зрадивши гетьмана, мачуха зрадила водночас і сина його Тимоша. І за це вона мала бути покараною – зрада не прощається. Тим паче, зміючці Оленці. І Тиміш без жалю й співчуття виніс їй крутий вирок.

Козацькі звичаї були суворими. З давніх-давен на Січі тяжко каралися такі злочини, як бійка та вбивство людини (особливо козака козаком), крадіжки чийогось та громадського добра, втрата совісті та обов'язку перед товариством, зрада товариства і справи, якій служиш, ганебна втеча з поля бою... Щоби вирішити долю гетьманши (а втім, про себе він її вже остаточно вирішив) і винести їй належну їй вчинкові кару, в Суботові, щоправда, за відсутності гетьмана, спішно було зібрано Малу козацьку раду, на яку запросили окремих старшин і знатних козаків.

– Що будемо чинити, товариство, з гетьманшею за її діяння – милувати чи карати? А якщо карати, то якою карою – лютою чи...

Так почав Тиміш, який за відсутності гетьмана був за старшого в Суботові.

– Лютою, – повторив, – чи...

– Без «чи», – загули голоси. – Лютою! Тільки лютою!

Тиміш схвально кивнув, іншої відповіді від старшин і знатних козаків він і не чекав. Та винуватиця й не заслуговувала іншої. Гетьманша вчинила не одне зло, а відразу аж три злодіяння: зрадила мужа свого, гетьмана, зайнялася крадіжками з полкової каси, підбивши до цього і свого коханця, взяла участь у потаємній змові проти гетьмана – із замахом на його життя.

– А кожна така кара заслуговує смерті. А їх зібралось три. Тож і виходить, що гетьманшу треба тричі карати смертю.

І рада остаточно винесла вирок, що не підлягав переглядові: смерть!

Гетьманич схвалив її рішення.

Звістку про те, що їй винесено смертну кару, гетьманша сприйняла на диво спокійно – Тиміш од неї такої мужності не чекав. Гм... Похвально. Хоч злодіяння її не можуть бути прощені чи пом'якшені – вона залишалася все тією ж зміючкою Оленкою, як звав її Тиміш.

І хоч кару їй винесли сувору, Тиміш іще відчував до неї лють. Це було не по-козацькому – до поверженого ворога потрібна хоч якась поблажливість, тим паче до жінки, але гетьманич нічого з собою та зі своїми почуттями вдіяти не міг – так ненавидів мачуху. Щоправда, ненависть його до мачухи тоді ледь-ледь було похитнулася – злодійку вже повалено. Та ще коли він побачив, з якою відвагою вона трималася і з яким спокоєм зустріла винесений їй найвищий вирок.

– Що ж, – ні на кого не дивлячись, мовила гетьманша (власне, вона дивилась у простір, вочевидь, у вічність), – Я недарма жила і жила так, як і належить жити жінці, котра чогось із себе варта. Я кохала і була коханою. А що ще треба для жінки? Щоправда, за це доводиться розплачуватися. Але кохання варте будь-якої ціни.

– Відьма, – зашипіли козаки. – Не інакше, як клята басаврючка-бісівка! Кінчайте з нею!

Тиміш востаннє глянув на мачуху, але вже чомусь без зла і, чомусь зітхнувши, махнув рукою. Махнув відчайдушно, наче на щось тяжке зважуючись.

– Чиніть з нею так, як і належить чинити з відьмою, з клятою басаврючкою-бісівкою! Одяг відьмі тепер ні до чого, ні цноти, ні стида вона не відає. Як вони, бісівки, чинять, буває, з нами, так і ми вчинимо з ними.

Гетьманшу, відвертаючись од неї чи відводячи погляди убік, роздягли. Засуджена на те ганебне дійство навіть уваги не звернула.

– Відьма, – шепотіли козаки. – Істинна бісівка! І як вона окрутила нашого гетьмана?!

Потім те було вчинено і з її коханцем, який, вже роздягнений, гнувся та затуляв руками своє стидне місце...

І Тиміш, зважившись, глянув на голу гетьманшу – жінки у ній він тієї миті не бачив, тільки відьму. Козаки теж бачили у ній відьму, але дивувалися: роздягли її догола, але хвостика, як то має бути у відьми, в гетьманші не виявили.

– Відводить, бісівка, очі, – вирішили судді.

І тоді Тиміш вигукнув, намагаючись дивитися в очі мачухи:

– Оце тобі, зміючко Олено, і за Телесика, і за все твоє зло, заподіяне гетьману! – До козаків крикнув: – Садіть її на коня і – під зашморг!..

Гетьманшу посадили на коня.

Руки їй зв'язали за спиною, а коня підвели під в'їзну браму – була вона висока, мурована з дикого каменю, – підвели до зашморгу, що звисав. Наділи той зашморг гетьманші на її ніжну (гетьман, бувало, називав її лебединою) шийку і пустили коня вчвал.

Кінь подався, гетьманшу вирвало з сідла, і вона повисла у зашморзі під брамою... Те саме було вчинено і з її коханцем, з ключником, якому доручили полкову скарбницю, а він її обкрадав...

Закохані – голі-голісінькі – посмикались під брамою в зашморгах, посмикались і затихли. Навіки.

Як Олена Прекрасна зі Спарти, так і Олена Прекрасна з Чигирина закінчили навдивовиж однаково, адже знехтували правічним застереженням: не сій вітер, бо пожнеш бурю...

А старому гетьману ще довго-довго іноді вчувалось, як Олена Прекрасна-Прегарна йому наспівує:

Козаче-соболю,
Візьми мене з собою...

І тоді гетьман відчував на сухих пошерхлих губах, на язиці такий солодкий-солодкий смак кислючих цитрин, подарованих йому патріархом Паїсієм, коли він вінчав його з Оленою Прекрасною...

Але вряди-годи згадував – мимовільно, бо згадувати, аби не ятрити душу, не хотів, – як син Тиміш величав його другу жону, що була Оленою Прекрасною:

– Зміючка Оленка...

А раптом... раптом вона і справді була такою – зміючкою Оленкою? Тільки хотіла не Телесика з казки знищити-погубити, а його, гетьмана Козацької України, який так її кохав... так кохав...

І тоді, як згадував, солодкий смак кислючих цитрин ставав у його душі нестерпно гірким, і він до кінця свого життя так і не зміг позбутися тієї гіркоти, що нею обдарувала його Олена Прекрасна.

Вона ж – зміючка Олена...

І Тимошу недобру долю, мабуть, теж навіщувала вона, зміючка Олена.

Коли її вже голу садовили на коня і в'язали їй за спиною руки (дивно, але тієї миті в душі гетьманича навіть ворухнувся якийсь жаль до мачухи, що його він поспішив хутчій стлумити в собі, як гаддя яке – він був дещо жорсткуватим і сентиментів не терпів), так ось тоді вона якось чи не насмішкувато глянула на спадкоємця її чоловіка і раптом проказала, як проспівала:

– Бувай, гетьманичу! До скорої зустрічі!

– Але ж ти йдеш на той світ, – здивувався Тиміш.

– Тому й кажу тобі: до скорої зустрічі!

І – як у воду, бісівка, подивилася. Чи, може, й наврочила йому таку долю із помсти – відьми, вони на все здатні.

– А в цьому світі, – ще встигла сказати гетьманша, – за тобою ніхто не буде побиватися, крім, хіба, твого батька.

Тиміш був улюбленцем Богдана Хмельницького, старий гетьман мав на мислі передати йому свою владу і зробити сина гетьманом України. І був би Тиміш добрим гетьманом, але... Доля у нього виявилася нещасливою. У 1652 р. Богдан Хмельницький, аби зміцнити свій вплив на Молдову, оженив Тимоша з дочкою молдавського господаря В. Лупула Розандою. Але шлюб той виявився нетривалим. У Молдові спалахнула затята і кривава боротьба за владу, і в тій колотнечі господар Лупул почав програвати. Рятуючи тестя, Тиміш Хмельницький двічі ходив у Молдову йому на допомогу з козацькими полками. У вересні 1653 р. під час другого походу Тиміш в одній із сутичок біля Сугави був смертельно поранений і помер на руках у товаришів. І сталося це невдовзі після народження в них із Розандою двох синів-близнюків...

Для Богдана Хмельницького це була тяжка трагедія: адже він утратив не просто сина, а майбутнього гетьмана України...

Тимоша поховують із військовими почестями в Суботові, у Михайлівському соборі, у присутності патріарха Антіохійського.

Як пройнялося болем Богданове серце на похоронах улюбленого сина, на якого він мав такі надії, то й не відпустило до кінця його життя. І помираючи, Богдан жалкуватиме гірко... Ні, не тому, що помирає – із цим він уже тоді змирився, – а тому, що втратив такого сина, надію свою і надію України.

Горе своє гамував у серці, зовні залишаючись мовби безжурним. Як завжди, в побуті відзначався невибагливістю і скромністю. Як і в етикеті. Венеційський посол Альберто Віміна згадував про свою зустріч з гетьманом:

«Усім, хто входить до його кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті стоять тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить...»

А серце його, як зайнялося болем, наче огнем пекучим, за Тимошем, так і не вгамовувалося.

«Мабуть, така моя доля, – приречено казав сам собі. – А долю свою навіть на коні, навіть такому могутньому, як у іншого, не обскачеш...»

Частина четверта Аміль тобі, великий муже!

*...Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячим.
Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! Та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь,
Або в колиці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного. Аміль.*

Т. Г. Шевченко

І привів Богдан Хмельницький в дім третю і останню свою жону – удову соратника Богдана Хмельницького Ганну Золотаренко. Ганна була на двадцять років молодшою за гетьмана і не по літах розумною та владною. Вона щиро покохала гетьмана і принесла в його дім і любов, і щастя, і достаток. Зуміла завоювати повагу козацьких старшин, вміла підтримувати бесіду з іноземними гостями, і ті дивувалися розумові, такту й освіченості пані гетьманші.

Ганна була сестрою ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків. Очевидно тому була крутої вдачі, владної, полюбляла верховодити і наказувати, тож нічим не відрізнялася від своїх братів-полковників. Замужем була за козацьким полковником Пилипом (у народі прозивали її Пилипиною). Богдан вінчався з нею в Корсуні на початку серпня 1651 р. Житиме з нею гетьман у добрій злагоді та нарешті відпочине після рейваху з попередньою жоною. Тож постарався її пошвидше забути і ніколи не цікавився, де зрадливицю було поховано. А ось із Ганною Золотаренко Богдан був по-справжньому щасливий і тільки дякував Господу, що Він послав йому таку жону, як Ганна. Дітей з нею не мав (вік уже був не той), але Ганна доглядала його як велику, трохи вередливу, але загалом добру дитину. Вона впорядкувала запущений Суботів, навела в ньому зразковий лад, і гетьман не впізнавав свого хутора. Біля будинку Ганна наказала посадити сад із квітниками, алеями та білими бесідками-альтанками, де стомлений Богдан полюбляв відпочивати від трудів праведних. Часто з дружиною. Задумавшись, брав її руки в свої, так сидів і чи то про щось кріпко думав, чи то мріяв, поблажлива і якась щасливо-химерна посмішка блукала під вусами в нього на губах.

І коли б то закоханий гетьман знав веселу пісеньку «Чи є в світі молодича?» про Ганнусю-Гандзю (а його Ганнуся була такою ж, як і пісенна її тезка), то неодмінно співав би (голос мав пречудовий):

Чи є в світі молодича,
Як та Гандзя білолиця?
Ой скажіте, добрі люди,
Що зі мною тепер буде?
Гандзя душка, Гандзя любка,
Гандзя мила, як голубка.
Гандзя рибка,
Гандзя птичка,
Гандзя – цяця молодичка.
Гандзю моя, Гандзю мила,
Чим ти мене напоїла:
Чи любистком, чи чарами,

Чи солодкими словами?

Іноді задумливо озивався:

– Ганно... Ганнусенько... Гандзюнечко моя...

– Що, мій любий? – ласкаво озивалася дружина.

– Нічого, Ганнусю. Просто мені захотілося вимовити твоє ім'я – мабуть, від щастя. Вочевидь, сама доля, забравши на той світ твого першого чоловіка, віддала тебе мені. Ось тільки не хочу раніше тебе помирати. Коли б разом... Чи ще краще – завжди, завжди з тобою бути.

А дружина старалася. Після саду для розваги гостей завела оркестр та, буцімто, навіть звіринець. (Може, це й перебільшення – звіринець, але якихось кумедних тваринок вона тримала – і для розваги гостей, і для себе. Тварин, чи як нині ми кажемо, чотириногих друзів, вона любила та берегла.)

Гостей шанувала й охоче їх приймала, тож у гетьманському маєтку в Суботові гості не переводилися. Кухарі – як тоді казали, скусні – старалися, і гостей завжди чекали вишукані страви. А замість банальної – пхе! – горілки гетьманша завжди частувала гостей дорогими вишуканими винами у срібних кубках.

А гетьман навіть довіряв своїй дружині-гетьманші складати й видавати універсали, як називалися тоді різні документи. В архіві зберігся універсал на власність Густинського монастиря, підписаний «Ганною Гетьмановою-Богдановою».

В останні три роки життя Хмельницький поживав дипломатичну діяльність. До Чигирини прибували послы володарів багатьох країн: московського царя, королеви Швеції, господарів Молдови, Валахії та Семигороду, польського короля, кримського хана, Османської імперії, донських козаків. Біля гетьманського двору дипломатів вітали полковники і супроводжували високопоставлених гостей до Богданової «світлиці». Гетьман із родиною зустрічав і частував прибулих. У фортеці залюбки стріляла з гармат, і за кожним пострілом Хмельницький виголошував тости на честь гостей. За столом разом із гетьманом сиділи його сини і дружина Ганна Золотаренко.

Чигирин став столицею Війська Запорізького, де вирішувалися питання війни і миру, Суботів набув статусу другої резиденції, де гетьман приймав іноземних дипломатів «без протоколу», у домашній атмосфері.

Як свідчать спеціалісти (та й сучасники теж), поведінка гетьмана засвідчувала, що в нього холеричний темперамент, який часто виявлявся в рисах його характеру, так чи інак впливав на його думки і дії. Сучасники звертали увагу на його тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, ставлену волю гетьмана. Відзначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалася з м'якістю і привітністю, дотепністю із мовчазністю, простота і щирість – з лукавством і мстивістю, доброта – з суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися воєдино відчайдушна сміливість і холоднокрівна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, й готовність до компромісу. Отже, спеціалісти дійшли таких висновків: можна сказати, що то була цільна, але водночас суперечлива людина.

Цільна і суперечлива (значить, не така вже й цільна) людина...

Гм... Це щось... гм-гм... суперечливе.

А що таке холеричний темперамент? За наукою, холерик належить до сильного неврівноваженого типу. Це означає, що люди холеричного типу темпераменту можуть витримувати значні психічні навантаження. Але – вкрай нестійкі, підвищено дратівливі.

Сильний тип нервової системи дозволяє їм легко долати труднощі, але неврівноваженість заважає їм бути стриманими. Що сильніше виражено холеричний темперамент, то більш вибуховим характером володіє така людина. Запальність, нестримність і агресивність – найпоміт-

ніші риси типових холериків. (Ще раз згадаймо, як 1653 р. Хмельницький, роздратований, агресивний і неврівноважений, вихопив шаблю і власноручно «порубав черкаського полковника Єська» за буцімто неповагу, виявлену до гетьмана.) Із цієї причини спеціалісти не радять сперечатися з холериком. Хоча вони швидко відходять і не можуть довго тримати конфлікт. Якщо ж ви поступитеся холерику в суперечці, він практично відразу ж заспокоїться та охолоне.

Вважається, що холерика легко впізнати у натовпі: його рухи – напружені та різкі. Хо́да – швидка, стрімка.

Холерики надзвичайно самовпевнені, мають високу самооцінку. Упевнені в собі і в своїх силах, часто аж надто самовпевнені. Але як розчаруються в ідеї, то відразу ж її залишать.

Комунікабельні, легко йдуть на контакт. Але при цьому багнуть бути лідером і всюди першим. Полюбують підкоряти й контролювати оточення: у кожному вбачають суперників. Потяг до лідерства в поєднанні з нестримністю роблять характер холериків досить складним у спілкуванні.

Працездатність їхня – нестійка, залежить від зовнішніх обставин та особистої зацікавленості. В роботі нестримні, нетерпеливі, з труднощами опановують новий вид діяльності. Але якщо холерик зацікавлений, то працюватиме наполегливо й обов'язково досягне бажаного результату.

Дружити з холериком не легше, ніж працювати чи просто спілкуватися. У парі він буде домінувати з постійною гарячковитістю та спалахами ревності. Може неодноразово розривати відносини в пориві гніву.

Сильна нервова система дозволяє їм швидко відновлюватись, тому часто холерики мало сплять, тож їм не обтяжливо працювати ночами.

Такий він, холерик.

Таким холериком, за свідченням сучасників, був Богдан Хмельницький.

Добре це чи ні – не мені судити.

Ще в античні часи було виокремлено чотири основні темпераменти: сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик, але й сьогодні ніхто не скаже, які темпераменти кращі, які гірші. За І. Павловим, в основі сангвінічного темпераменту лежить сильний, урівноважений і рухливий тип нервової системи; флегматичний темперамент породжується сильним, урівноваженим, інертним типом вищої нервової діяльності; меланхолічний – слабким, гальмівним типом; а ось холеричний темперамент зумовлений сильним і неврівноваженим нервовим складом, коли збудження переважає над гальмуванням...

У побуті гетьман був дуже скромним, носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей та дипломатичних приймачь одягав коштовне вбрання. І палац його в Чигирині не відзначався пишністю. Гетьман вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв. Захопленням його були голуби, у різновидах яких він чудово розбирався. Після обіду чи вечері кури́в люльку, міг під настрій загра́ти на банду́рі.

І в той же час...

«За гетьманування Хмельницького його офіційна резиденція Чигирин мала вражаючий вигляд. За свідченням сучасників, це була простора, висока і неприступна твердиня, оточена болотами і ручаями. «Малий замок» (цитадель фортеці), що підносився на горі, було видно вже на під'їзді до міста. На його стінах стояли 16 гармат, що сяяли на сонці, наче золото. Біля підніжжя Замкової гори розташовувався великий двір Хмельницького з гетьманською скарбницею. За відсутності Богдана фортечним життям керував чигиринський полковник. Із поверненням Хмельницького назустріч йому виїздили козаки Чигиринської сотні, а у замку стріляли з гармат, грали у сурми та били в литаври» («100 видатних українців», Київ, 2006).

До сьогодні збереглося понад півсотні портретів гетьмана, і все ж не просто зрозуміти, який він був насправді на зовнішній вигляд. Вважається, що найточніше гетьмана відобразив

на гравюрі гданський майстер Годіус, бо створив він її за життя гетьмана. Гляньмо... Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, круто зрізане підборіддя. Був він, за свідченням очевидців, трохи вище середнього зросту.

На портретах Годіуса на голові у Хмельницького зображено шапку, прикрашену страусовим пір'ям і хутром. Гетьман вбраний в атласний жупан і верхній одяг – делію з широким хутряним коміром і коштовними застібками. У руці він тримає булаву. Обличчя енергійне, з виступаючими вилицями і довгим носом. Погляд – спокійний і впевнений, але невеселий, на перенісці та лобі пролягли глибокі зморшки. Відчувається, що це сильна, але дуже втомлена людина.

Мав міцну будову тіла, як кажуть, «широкий у кістках».

Правда, міг бувати неймовірно жорстоким. Спалахував, як порох, і тоді пощади від нього вже не було нікому (як не отримала її й Олена). У жовтні 1653 р. у Чигирині Хмельницький, як мовилося, власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська». За віщо? А за неповагу, виявлену до гетьмана. (Потім, щоправда, охоловши, «гетьман до козаків покловився тричі до землі та велів їм дати діжку меду».)

Вже була у нас мова про те, що Олена Чаплинська (вона ж водночас і Хмельницька, принаймні побула нею якийсь час), розігруючи з себе закохану в гетьмана, передала в тій куті меду, переграла саму себе і, посіявши вітер, пожала, як і слід було чекати, бурю. Як і її далека-предалека попередниця зі Спарти Олена Прекрасна. Все, що Олена Прекрасна з Чигирини досягла своєю грою, вона і втратила в один день – разом зі своїм життям. Як і її далека попередниця зі Спарти.

Але втратила не лише Олена. За великим рахунком, утратив усе, що до того досягнув, і сам гетьман. Він теж переграл сам себе, тільки не з Оленою, а з московським царем.

І йому це теж, як і Олені раніше, коштуватиме життя.

А все ж мовби складалося добре: вітер дув у його вітрила, вода лилася на його млин, але швидко все змінилось, і виною тому був сам гетьман. Власне, його роздвоєність і намагання виступати проти польської шляхти, але – Боже борони! – не проти польського короля. А всидіти можна лише в одному сідлі на одному коні...

Після перших перемог військо Хмельницького розташувалося біля Білої Церкви. Чомусь його дії вже тоді почали відзначатися нерішучістю: тепер уже мова не йшла про особисту помсту. Перебігом подій Хмельницький був поставлений на чолі широкого народного руху, результатів якого він не міг передбачити, і це його насторожувало. Гетьман змушений був іти за рухом. Сам він уже не проти був і замиритися з поляками. Із цією метою навіть відрядив посольство до Варшави з вибачливим листом до короля – було й таке в бойовій біографії гетьмана. Про звільнення України від польсько-шляхетського панства він уже не думав. Він чи не злякався того, що сам же й розпочав. Але ж він не хотів іти проти Польщі й короля, він вирушив відомстити шляхті, зокрема своєму кривдникові Чаплинському, а воно раптом он як повернулося.

Посольство, прибувши до Варшави, вже не застало короля Владислава IV живим. Тому почалися переговори зі шляхтою, яка поставила ряд умов, що їх козацька рада не могла прийняти. І Хмельницький опинився як між двома вогнями: і тут гаряче, і там пече. І з поляками багнув помиритися, і зі своїми козаками через це не хотів ворогувати. Ось тоді, відчуючи хисткість свого становища, гетьман і звернувся до руського царя Олексія Михайловича з проханням прийняти Україну до складу Московської держави. Не вийшло з підданством у польського короля, вийде з підданством у московського царя, а без пана він не зостанеться – не звик без пана над собою жити.

Звернувся – і все...

Все (все, все!) втратив. Те, що до того досягнув такою дорогою ціною. Свого народу, який йому тоді так гаряче повірив і пішов за ним.

А ще він мріяв – палко мріяв, як коханий мріє про пестоші коханої, про її згоду – заповітна на той час його мрія-забаганка: отримати з рук короля (самого короля, щоби було законно, щоби він не був самозванцем) гетьманську булаву та відповідні клейноди. До всього ж, він ніколи не ставив собі за мету розгромити Річ Посполиту, знищити її як імперію, якій він до того вірно – разом із батьком своїм – служив. Щоб клята гонорова шляхта і його сприймала як рівного собі пана, а не як вискочня-холопа. Та й самозванця на додачу. І отримати булаву та клейноди саме з рук короля. І його палка мрія нарешті збулася.

Вже після врочистого в'їзду до Києва, коли його сприймали – і зустрічали теж, – як законного гетьмана України, вже будучи зверхником нової держави, козацької України, він їде до Переяслава і там...

Що сталося там і не лише вразило, а й шокувало всю Козацьку державу, що її він очолював. У Переяславі він приймає високопоставлену польську делегацію, що складалася з самих лише зверхників на чолі з королівським комісаром в Україні Адамом Кисілем, яка прибула до нього на переговори. Прибула чи не миру в нього просити. А щоб його задобрити, привезла йому королівське благословення.

За В. Сергійчуком («іменем Війська Запорізького»):

«20 лютого 1649 р. в Переяславі «на Шевській вулиці, перед резиденцією Богдана Хмельницького, відбулася церемонія передачі від нового короля (щойно обраного, Яна-Казимира. – В. Ч.) гетьманської булави і червоної корогви з білим орлом. Хмельницький, вбраний у парчеву червону соболину шубу, стояв під бунчуком у колі полковників та іншої старшини».

І вчорашній переможець поляків приймає з рук їхнього короля гетьманську булаву, що раніше йому вручили на Микитинській Січі козаки, вірнопіддано дякує його мосці крулю найяснішому і гордо випростовується з виглядом переможця: знай наших! Король (сам король!) вручив йому булаву, й отже, визнав його за гетьмана. Нарешті – НАРЕШТІ! – він тепер рівний гоноровій польській шляхті! А разом із гетьманською булавою його мосць найясніший круль – вчора розбитий українськими козаками – передав Хмельницькому все Чигиринське староство – гніздо клятого, але вже збіглого підстарости Чаплинського, най за ним і слід западеться! І Чигирин звідтоді стає столицею всієї України, що її визнав сам король! І що з того, що вийшла казуїстика: прийнявши булаву з рук польського короля, Хмельницький де-юре і де-факто анулював усі здобутки й перемоги народно-визвольної армії, всього українського народу у боротьбі проти польської корони!

Переможець попрохав ласки у переможених, отримав її та став підданим розбитого ним короля! Відтепер уже подальша збройна боротьба проти польської корони і польського короля не мала аніякого юридичного підґрунтя. Але це – дріб'язок. Головне, що пан Хмельницький законно отримав з рук глави держави гетьманську булаву і став нарівні з усією шляхтою.

Щоправда, мине трохи часу і поляки зрадять його – навіть із булавою їхнього короля, оголосять його, як і перше, холопом і схизматом, але то вже інша річ.

А тоді, в Переяславі – дався йому цей Переяслав, де він присягатиме, крім короля, ще й московському цареві! – гетьмана нарешті було потішено. І його заповітна мрія збулася: з рук короля він отримав булаву й визнання його рівним шляхті. Згодом, як поляки його зрадять і почнуть, зібравшись із силами, доки він тішитиметься булавою, його бити й захоплювати Україну, він забагне отримати з рук московського царя щось подібне і в 1654 р. підписуватиметься, запобігаючи перед царем – він, глава окремої держави: «Гетьман Війська твоєї царської

величності Запорізького з усім Військом Запорізьким до лиця землі твоєї царської величності чолом б'ючи».

Гм-гм...

Але, попри те, що він бив чолом так низько – до лиця землі, певно ж, і кректав, гнучись так низько, – попри те, отримав від московського царя...

Отримав звичайний пшик – Україна стане згодом Малоросією, однією з провінцій імперії, а сам гетьман, глава незалежної держави, що її вибороли козаки кров'ю своєю, стане лише одним із холопів царя московського... Як кажуть, по заслугах і шана.

«Будьмо ж чесними перед собою й історією, – закликає письменник-історик Богдан Сушинський, – і, за всієї нашої поваги до заслуг Хмельницького-воїна, скажемо собі те, що треба сказати.

Трагічний приклад Хмельницького-гетьмана ще раз переконує світ, що ні могутня армія, ні воля народу до незалежності, ні сприятлива ситуація на міжнародній арені нездатні самі собою забезпечити непідлеглість народові і процвітання державі, якщо на чолі її опиняється людина, яка, хоч і сягнула вершин влади, але так і не змогла викоренити з себе інстинкту придворного служки, інстинкту лакея і чиношанувальника, який лишень біля ніг повелителя почуває себе комфортно і впевнено. І байдуже якого: польського, московського – аби повелитель».

І далі як присуд (його винесла сама Історія) про те, що «ще за життя Б. Хмельницького Україна втратила все, чого досягла боротьбою, кров'ю сотень тисяч своїх синів, у тім числі незалежність і державність. Звідси й ставлення до Б. Хмельницького, яке ніколи не було однозначним – спектр сягав від цілковитої беззастережної героїзації гетьмана як видатного сина українського народу до зрадника, який продав («пропив») Україну Московії».

Свій необачний, але такий катастрофічний прорахунок збагне і сам гетьман – як кажуть, дійшло! – і щось намагатиметься робити, аби виправити те, що він накоїв, але... Як нині кажуть: поїзд уже пішов. Та й Росія того, що бере, назад уже ніколи не повертає. А будь-який договір їй нічого не коштує перекрутити лише на свою вигоду. Та й самих договорів вона – має таку звичку – ніколи не дотримується. Підписаних, до речі, нею самою.

Історики зазначають:

«Надія Хмельницького на приєднання за допомоги Росії українських земель, що залишалися під владою Польщі, розтанула, як лід на сонці. Тоді він уклав союзні договори з ворогами Польщі Карлом X і угорським князем Д. Ракоці. Послав їм на допомогу 12 тисяч козаків. Гетьман і старшини тоді звинуватили царя у зраді та порушенні Переяславських статей. У своєму листі до російського царя Хмельницький писав: «Шведи – люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. А цар, підписавши перемир'я з поляками та маючи намір повернути нас у їхні руки, вчинив з нами безсердечно».

Щоби Хмельницькому заціпило – ач, до чого добалакався, московського царя у зраді звинувачує, – Москва послала до гетьмана послів. Вони застали Богдана вже хворим, у постелі, але все одно накинулися на нього з докорами й погрозами... І 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький несподівано помер – раптово й негадано – від апоплексії. Трапилося це в Чигирині.

Перед смертю, вже відчувши свою близьку кончину, Богдан Хмельницький, скликавши в Чигирині козацьку раду, на якій мали вибрати нового гетьмана, звернувся до козаків із прощальним словом. І тоді з уст його, як дякував козакам за вірність, злетіли прегіркі, чи не полінові слова:

«Бог знає, братове, чиє це нещастя, що не дав мені Господь закінчити цю війну так, як хотілося: по-перше, ствердити навіки незалежність і вільність нашу (це була головна мета Визвольної війни України і вона не здійснилася насамперед через похибки самого керманича. – В. Ч.), по-друге, звільнити від ярма польського також Волинь, Покуття, Поділ і Полісся, одне слово, – усі землі, якими володіли великі українські князі, і схилити їх під високу руку все-

російського монарха (дався йому той всеросійський монарх, який, не соромлячись, обдунив українців і Богдана Хмельницького передовсім, уніщовивши Переяславські статті, ту частину України, яку гетьман встиг йому віддати, перетворив на провінцію Малоросію, не менш безправну, ніж та, що лишалася під владою короля. – *В. Ч.*). Бог задумав інакше. Не встиг я завершити свою справу. І вмираю з великим смутком, не знаючи, що буде після мене».

За Переяславськими статтями Україна зберігала свою територіально-адміністративну автономію та козацько-гетьманське самоврядування з традиційними правами всіх її верств. Козацький реєстр визначався в 60 тисяч. Селяни, раніше підвладні польській шляхті, одержували особисту свободу і землю. За містами визнавалися всі колишні права. Православна церква посідала панівне становище... І так далі в цьому ж дусі.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.